

Molnár Ágnes

Alkalmazkodó polgárosodás: a paraszti társadalom átalakulásának egy lehetséges útja a 20. század folyamán

*A kiskanizsai „sáskák” példája**

A PARASZT FOGALOM ÉS A PARASZTI POLGÁROSODÁS MEGHATÁROZÁSÁNAK PROBLÉMÁJA A TÁRSADALOMTUDOMÁNYOKBAN

Az utóbbi két évben ismét nagyobb figyelmet kapott a paraszti társadalom és a paraszt fogalom meghatározásának kérdése. Annál is inkább, hiszen Magyarországnak az Európai Unióhoz való csatlakozása után az agrártermeléssel foglalkozók társadalmi rétegének jellemzői, adaptációs kapacitásuk, érdekvédelmi képességeik, az esetleges, feltételezett „visszaparasztosodásra” való hajlandóságuk nagyban meghatározza e gazdasági szektor sikerének lehetőségét. Látunk kell tehát, mi zajlott le az élelmiszertermelők társadalmában az utóbbi évszázad és főként az utolsó tizenöt esztendő során; tudnunk kell, hogy a szóban forgó egyének-családok túlélési-gazdasági-társadalmi érvényesülési stratégiáiban mekkora szerepe van az esetleges „hosszú időtartamú meghatározottságoknak”, megrögzöttségeknek, kulturális-mentális tényezőknek és mennyi a piacgazdaság logikájának, a rugalmasságnak.

Ki a paraszt? Mi a paraszti társadalom – mikor szűnt meg a „történelmi parasztság”? Nagyon tömören: ezekre a kérdésekre kívánt választ kapni Kovách Imre és Valuch Tibor, amikor kerekasztal-beszélgetésre invitálták társadalomkutató kollégáikat 2002 decemberében.

Saját kutatásom első összefoglalásakor¹ jómagam is hasonló definíciós problémákkal kerültem szembe: azt igyekeztem meghatározni, hogy az általam vizsgált kiskanizsai kertészkedő-piacozó kistermelők, akiknek az üzemszervezési, gazdálkodási stratégiáiban, mentalitásában még az 1970–80-as, sőt a 90-es évek folyamán is számos anakronisztikusnak, „parasztinak” tűnő vonást lehetett felfedezni, s mellette ugyanakkor a maximális rugalmasságot, a piaci igényekhez való gyors adaptáció képességét – valójában parasztok-e, agrárvállalkozók-e, vagy éppen egyiknek sem

* Jelen dolgozat a szerzőnek az ELTE BTK Európai Doktori Programjára 2002 júliusában beadott, 2003 áprilisában megvédett *Alkalmazkodó polgárosodás. Család és gazdaság Kiskanizsán a XX. században* című Ph.D. értekezésének (témavezető: Dr. Sárkány Mihály) főbb téziseit foglalja össze, kiegészítve a 2002-es parasztság-vitával kapcsolatos reflexiókkal.

1 *Üzemi adottságok és értékesítés a parasztgazdaságban. A kiskanizsai „sáskák” példája.* Szakdolgozat, 1995, ELTE BTK Tárgyi Néprajzi Tanszék, témavezető: Dr. Sárkány Mihály

nevezhető. Tíz éve arra a megállapításra jutottam, hogy a kiskanizsai kistermelők (bár önmagukban is heterogén csoportot alkotnak) már – régen! – nem parasztok. Ugyanakkor a legtöbbjük igen kevés kivétellel az ezred vége felé sem valósította meg azt az üzemszervezeti formát, amelyet egy agrárvállalkozó: aki a mezőgazdálkodást nem életformának, csupán szakmának tekinti, aki profitorientált, az előzetes gazdasági kalkulációt követően a befektetett pénz-, munkaerő- és időtőkéje után a maximális profitot várja el, szükség szerint hitelt vesz fel, bér munkaerőt is alkalmaz, az üzemszervezetet a háztartásától különválasztja és minden tekintetben a piactudomány logikája szerint irányítja azt. A kiskanizsai termelőre vonatkozó definíciós kísérletemet azonban nemcsak a „köztes” állapotuk nehezítette meg, hanem maga a tény, hogy a magyar szakirodalomban a „paraszti” terminus meghatározásában azidőtájt még nem volt tudományos konszenzus. Azóta, mint arra fentebb már utaltunk, újabb definíciós kísérleteknek lehettünk tanúi – anélkül azonban, hogy a megnyugtató, minden társadalomtudomány számára elfogadható végleges megoldás megszületett volna.²

Jelen tanulmány sem vállalkozik arra, hogy olyan fogalomhasználatot dolgoz ki, amely minden korban és minden lokális társadalom esetében elfogadható, arra pedig végképp nem, hogy a magyar parasztságon túlmutató, európai szintű definíciót kínáljon, mint azt a Kovách Imre vitaindító tanulmányában idézett *Green Ring* kötet³ szerzői tették. Használható, tudományos fogalom kidolgozásához a magunk részéről egyébként sem találjuk praktikus eljárásnak a szó értelmének oly módon való kiszélesítését, hogy az egyaránt alkalmassá váljon történetileg gyökeresen eltérő társadalmi képződmények leírására, mint például az észak-európai szabad parasztság és a középkelet-európai jobbágyparaszti múltú agrártermelői társadalom. Úgy véljük, az egyes paraszti társadalmakra való hivatkozás és összehasonlítás során mindig és szigorúan alkalmazni kell a megkülönböztető jelzőket, amelyek adott történeti korra és társadalomra utalnak; ezzel csatlakozni szeretnénk Gyáni Gábor véleményéhez.⁴

Még közelebbinek érezzük saját álláspontunkhoz Benda Gyuláét, aki rámutat a hosszú távú megközelítés fontosságára, és azt javasolja, hogy fogalmi viták helyett egyelőre a társadalomkutatás koncentráljon a *folyamatok meghatározására*, valamint a kultúra, az identitás problémáinak mikroszintű vizsgálatára. Létezhetnek ugyanis olyan területi különbségek a gazdálkodás jellegében, a család- és háztartásszerkezet változásaiban, a társadalmi mobilitás útjaiban stb.,⁵ amelyeknek ismerete nélkül hiábavaló minden olyan fáradozás, amely a magyar paraszti társadalom elmúlásának pontos idejét, a magyar társadalom „paraszttalanításának”⁶ menetét szándékozza feltárni.

2 Vö. a *Századvég* folyóirat 2003-as évfolyamában a parasztság definíciójáról szóló vita tanulmányait: Kovách Imre és Valuch Tibor vitaindítóit, Benda Gyula, Gyáni Gábor, Harcsa István, Laki László reflexióit, majd Kovách Imre válaszát az előző négy szerző észrevételeire (*Századvég* 2003. 1–4.).

3 Granberg–Kovács–Tovey 2001.

4 Gyáni 2003: 75.

5 Benda 2003: 101.

6 A „paraszttalanítás” fogalmat nem tartjuk szerencsésnek a „de-peasantisation” fordításaként. Egyrészt véleményünk szerint az első változat, az „elparaszttalanítás” – bár kétségtelenül bonyolul-

Mi magunk is pontosan a fent javasolt eljárást kívántuk alkalmazni doktori disszertációnkban: megtalálni azokat az „indikátorokat”, amelyek jelzik, hogy a kiskanizsai társadalom melyik korszakban éppen hol tart a változásban, s így felvázolni az egyik társadalmi korszakból a másikba való átalakulás-átlépés folyamatát. A magunk részéről úgy véltük, hogy az egész változás menetét a polgárosodás folyamatának keretein belül, a polgárosodás fogalmával tudjuk a legpontosabban megragadni és megmagyarázni. Az elemzés során középpontba helyeztük a családok/háztartások/kisüzemek szerkezetének, működésének változsvizsgálatát, valamint a családi és nemi szerepek átalakulásának kérdéseit, mivel meggyőződésünk, hogy mikroszinten ezáltal ragadhatók meg legjobban a mentalitásnak és az életstratégiáknak a polgárosodás irányába mutató elmozdulásai.

Óvakodnánk azonban attól, hogy azt állítsuk: minden egyes paraszti gyökerű közösség esetében a polgárosodás diskurzusának alkalmazása a legmegfelelőbb eljárás. Bár léteznek a magyar társadalom változásaiban (szándékosan nem a fejlődést használjuk) általános tendenciák – ezek messze nem kötelező érvényűek. Ahogyan azt egyes rétegződésvizsgálatok nagyon szemléletesen bemutatják, a felszín alatt a látszólag hasonló adottságú magyar települések nagyon eltérő módját választhatják az adott politikai-gazdasági szituációhoz való alkalmazkodásnak.⁷ Mi éppen egy olyan sajátos települést szeretnénk bemutatni, amelynek közösségi identitásában a polgárosodás során felmutatott teljesítmény kulcsmotívumként szerepel; sajnos, a területi korlátok miatt nem olyan részletgazdagsággal, mint az indokolt volna.

Megkerülhetetlen azonban, hogy el ne időzzünk kissé a paraszti polgárosodás kérdéskörénél, hiszen saját kutatásunk szempontjait világossá kell tennünk az olvasó számára: azt, hogy pontosan milyen aspektusokból és milyen kritériumok szerint vizsgáljuk majd a nevezett folyamatot Kiskanizsa esetén. Ennek érdekében definiálnunk kell, kit tekintünk parasztnak és kit polgárnak, méghozzá úgy, mint egymással szoros kapcsolatban álló fogalmakat, amelyek egymást kölcsönösen meghatározzák: ahol az egyik véget ér, ott kezdődik a másik. Természetesen szem előtt kell tartanunk azt a tényt, hogy sem maguk a fogalmak, sem az egyik fogalomból a másikba való alakulás folyamata nem szakíthatók ki a maguk történeti kontextusából.

A változsvizsgálathoz legalkalmasabb és legteljesebb szempontrendszer véleményünk szerint – és ezzel valószínűleg nem vagyunk egyedül,⁸ – Kósa László paraszti polgárosodásról szóló definíciója nyújtja: *A paraszti polgárosulás az a „társadalmi és kulturális folyamat, melynek során a parasztság megszabadul feudális, jogi és életmódbeli kötöttségeitől és jellemzőitől; a tőkés társadalomnak önálló, munkaerejével és termelő*

tabb és magyartalanabb, de – pontosabb. Arra utal, hogy egy „paraszti” vagy „parasztias” karakterű társadalomból – külső behatásra ugyan – „parasztiatlan” társadalom válik. Ezzel szemben a „parasztalanítás” azt a képzetet kelti, mintha nem a paraszti vonások elhalványulásáról volna szó, hanem a parasztoknak mint egyéneknek a likvidálásáról. Másrészt viszont úgy gondoljuk, hogy a „parasztalanítás” sugallta megközelítést, amely szerint a változásokat – mind a paraszti társadalom létrejöttét, mind a megszűnését – felülről és kívülről ható erők okozták, mindenképpen szükséges a „parasztalanítás” szerves fejlődést sejtető párjával kiegészíteni.

7 Lásd Módra–Simó 1988.

8 Vö. Kovách 2003a.

eszközeivel rendelkező, *vállalkozóképes* és vállalkozó szellemű *tagja* lesz”.⁹ (Kiemelések tőlem – M. Á.) A definíciót a szerző a következő oldalakon magyarázattal egészíti ki. Ha a folyamat befejeződik, akkor gyakorlatilag az *archaikus állapotú* és a *polgárosuló paraszt* után a harmadik fő fejlődési típusként a teljesen „*polgárosult*” *paraszt* következne, amelynek azonban így nincs értelme, hiszen egyazon folyamat két végpontjaként határoztuk meg a fogalmakat, tehát egyik végpontot nem használhatjuk a másik jelzőjeként. Így maradunk a „*polgár*” megnevezésnél.

A fenti meghatározásból az derül ki, hogy a polgárosulási¹⁰ folyamat nem egysíkú, hanem több szinten megy végbe: *jogi-politikai*, *gazdasági*, valamint *kulturális-civilizációs* szinten. Ezek a változások nem feltétlenül zajlanak szimultán módon, főleg a két utolsó (a kulturális és civilizációs szint) fordulhat elő az első kettőnek akár előzményeként, akár következményeként.¹¹

Ebből következik, hogy amíg a *polgár* szót egy viszonylag jól körülhatárolt szituációban használhatjuk, addig a *polgárosuló parasztnak* számtalan változata létezhet, aszerint, hogy jogi, gazdasági, kulturális, civilizációs vagy mentális értelemben hol tart éppen a polgárosulás folyamatában. S következik az is, hogy ha minden kritérium teljesítéséhez szigorúan ragaszkodunk, akkor a 20. század második felében is, sőt, a 21. század elején is alig lenne a mezőgazdasággal foglalkozók között, akit ne titulálhatnánk *parasztnak* – ami természetesen abszurdum volna. Ezt elkerülendő korszakonként, életmód- és termelésbeli sajátosságoként más-más jelzővel kellene ellátnunk a fogalmat, ami azonban nem oldja fel azt az ellentmondást, hogy kb. 100–150 év távlatában gyökeresen más jelenségeket illetünk ugyanazzal a „*paraszt*” vagy „*paraszi*” megnevezéssel.

Ha a „*paraszt*” fogalom definíciójában a „*legszűkebb keresztmetszetet*”, pl. a termelési viszonyokban való részvétel módját, valamint a szélesebb társadalomhoz való viszonyulás módját vesszük, akkor mondhatjuk azt, hogy amelyik társadalomban teljesül a feudális kötöttségektől való mentesség – nemcsak jogi, hanem társadalmi értelemben is –, ott többé nem beszélhetünk *parasztról*. Ez a helyzet áll elő Sárkány Mihály definíciójának alkalmazása esetén: „a parasztnak mezőgazdasági termelők, akik mezőgazdasági termelésük mellett végezhetnek egyéb munkát is (pl. halászat, kézműipar), és a termelőtevékenységüket olyan társadalomban folytatják, amelyekben lehetőségük van a saját újratermelésükhöz szükséges munkaerőnek és munkaeszközöknek birtoklására, de általános munkafeltételeiknek tulajdonosa vagy az állam, vagy egyes jogi személyek, akik tulajdonosi helyzetük alapján az általuk termelt javak egy részét elsajátítják”.¹² Ebből a meghatározásból nyilvánvalóvá válik, hogy – legalábbis Magyarországon – a „*paraszt*” „*jobbágyot*”, „*jobbágyparasztot*” valamint „*még nem polgárosuló*” *parasztot* jelent, s alapvetően a termelési viszonyok és a társadalmi struktúra viszonyrendszere döntik el, ki tartozik ebbe a kategóriába.¹³ Ez olyan fontos, makroszintű strukturális tényező, amely véleményem-

9 Kósa 1991: 57.

10 Kósa következetesen ezt a szót használja a polgárosodás helyett, mely utóbbi számára nyilvánvalóan az egész társadalomra vonatkozó, klasszikus kapitalizálódási folyamatot jelenti.

11 Kósa 1994: 226.

12 Sárkány 1983: 31.

13 Sárkány 1983.

nyünk szerint elengedhetetlen a parasztság meghatározásában. Abban a pillanatban, mielőtt ez a strukturális viszonyrendszer megváltozik – tehát a környező társadalom rendies jellege oldódni kezd – a strukturális elemzés logikája szerint elvileg nem beszélhetnénk már parasztról akkor sem, ha ő a maga részéről továbbra sem integrálódott a piacgazdaságba, nem sajátította el a kapitalista termelés logikáját, nem változtatott tradicionális kultúráján, sem lokális társadalmának belső hierarchiáján. Ez adott esetben a feudális korszakot követően egészen rövid időszakot jelenthet, amelynek pontos határait kijelölni megint csak nem volna egyszerű feladat. A helyzetet tovább bonyolítja, hogy ugyanakkor a jobbágyfelszabadítás előtt is vannak már olyan telkes jobbágyok és zsellér bérlők, akik fokozott mértékben termelnek piacra, s bér munkaeerőt is alkalmaznak, tehát megjelenik gazdálkodásukban a piacgazdaság logikája, így definíció szerint ők sem minősülnének igazi parasztnak, legalábbis gazdasági szinten nem. Számunkra minden kivétellel együtt mégis ez a definíció volna a legelfogadhatóbb megoldás, mert a társadalmi strukturális viszonyrendszer feudális-rendies jellege az agrártermelők nagy átlagát tekintve viszonylag jól meghatározható karaktert rajzol ki.

Viszont ha így járunk el, vagyis a paraszt fogalmat határozzuk meg túl szigorúan, a vele ellentétpárt alkotó polgár szónak lesz parttalanul széles a jelentése. Amennyiben ezzel nem elégszünk meg, s a polgár terminus használatának kritériumaként ragaszkodunk a „befezett” polgárosodáshoz, akkor a folyamat nagy részére nincs olyan definíciónk, amellyel az abban résztvevőket meg tudnánk nevezni.

Logikus lépés volna, ha a gordiuszi csomót egyetlen kardcsapással vágnánk keresztül, oly módon, hogy egyszerűen kiiktatnánk magát a „paraszt” fogalmat a tudományos szóhasználatból egyszer és mindenkorra. Indoknak ehhez már az is bőven elég lenne, hogy e fogalom hétköznapi és vulgáris jelenségtartalmakkal erősen túltelített, továbbá, hogy a köznyelv korszakonként újra és újra eltérő kontextusokban, eltérő jelenségek megnevezésére alkalmazza. Tudományos szemszögből ezért sokkal precízebb és megbízhatóbb, ha egy közösség vizsgálatakor a zavaró fogalom mellőzésével, részletekbe menően írjuk le azt az állapotot, amelybe fejlődése során adott pillanattig eljutott, gazdaságától a mentalitásáig életének minden szintjét felmérve.

Csak hogy ezzel egyszersmind eltagadnánk azt a tényt, hogy a terminológiai bizonytalanság egy nem szervesen végbemenő történelmi fejlődési folyamatot tükröz vissza. Pontosán azt az ambivalens fejlődést, amely miatt a jogi kötöttségektől való mentesülés nem vezethetett azonnal a parasztságnak az új termelési viszonyoknak, vagy ha úgy tetszik, kapitalista logikának megfelelően működő társadalomba való tökéletes beilleszkedéséhez.

Ez a tökéletlen átalakulási folyamat és az új helyzetben való identitás-keresés mutatkozik meg a 19. század második felében végbemenő kulturális és mentális változások terén a paraszti kultúra „kivirágzásában”, kiszínesedésében. Ez a hangsúlyozott „parasztosodás” még tovább fokozta e réteg társadalmon belüli különállását. Éppen ezen időszakot nevezi a néprajz a paraszti kultúra klasszikus korának, jóllehet, mindenki tisztában van vele, hogy az „archaikus” kort követő új stílus pontosan a *kapitalista gazdasági folyamatok*, a *piacra termelés*, az új viszonyokhoz való

adaptálódás közvetlen vagy közvetett hatására alakult ki. Ez a furcsa fáziskésés, amelyet a gazdasági-jogi változásokhoz képest a kulturális-, életmód-, és értékrendbeli átalakulások elszenvednek, jelenti a *paraszti polgárosodás nagy paradoxonát*.

Mégis – nemcsak a korabeli ifjú néprajztudomány képviselői, hanem később a 20. század második felének tudósai is – a parasztság gazdasági integrációja (fokozódó piac-orientáltsága) ellenében kulturális különállását érzik hangsúlyosabbnak, s valószínűleg emiatt is ragaszkodnak a paraszti jelzőhöz a korszak jellemzésekor. Kérdés, hogy ha ez elég is volna paraszt definíciójához, önmagában ennek ellenkezője, a kulturális jellemzők elvesztése, a *dekulturáció*¹⁴ jelentheti-e a paraszti lét végét.

Van olyan kutató, mint Hoffmann Tamás, aki ezt az ellentmondásos történelmi helyzetet, a kivirágzó paraszti kultúrát egyenesen a *parasztélet csődjének* nevezi, a kapitalizálódó társadalomban előrelépni képtelen volt jobbágyparasztok életmódját és gondolkodását anakronisztikusnak tartja.¹⁵ Hofer Tamás ezt az egyértelműen negatív képet árnyalja azon kijelentésével, hogy azért ez idő alatt – ha paraszti álcával is, de – folyt a modernizáció. S figyelmeztet arra, hogy a kérdést nagy óvatossággal kell kezelni, hiszen a történelmi változások vidékenként, helyzetenként más-más reakciót válthattak ki az emberekből. Szerinte nem lehet egy-egy közösség kultúrájának virágzó vagy kiábrándult voltát egyértelműen a polgári fejlődés (vagy fejletlenség) egy-egy lépcsőfokának megfeleltetni, hiszen van példa a parasztos öntudatú, piacra termelő közösségekre, de a polgáriusultabb tárgyi világgal rendelkező, s gazdaságilag nem prosperáló helyi társadalmakra is – mint ahogyan az egésznek az ellenkezőjére is.¹⁶

Ez is azt támasztja alá, hogy nagyon nehéz *kizárólag* a külsődleges kultúrjegyekből a polgárosodás valódi mértékére következtetni; mindazonáltal a kulturális jellemzők ugyanúgy *kikerülhetetlen szempontját*¹⁷ képezik a paraszti polgárosulást – vagy egyszerűen mondhatjuk úgy is, hogy a paraszti társadalom végét – illető vizsgálatoknak, mint a többi, gazdasági-politikai-társadalmi-mentálisbeli aspektusok.

A paraszti polgárosulás folyamatának akadozásáért nem okolhatjuk egyedül a mezőgazdasági kistermelő vagy őstermelő réteget. Ha megvizsgáljuk a magyar társadalom korabeli állapotát, kitűnik, hogy többek között magának a polgári társadalomnak a fejletlensége volt a folyamat legnagyobb akadálya.¹⁸ Ezért a folyamat többszörös nekirugaszkodás után is csak nehézkesen, akadozóan, sokszor megtorpanva, vidékenként, közösségenként, adott közösségen belül akár *családonként* (!) eltérő ütemben haladt.

14 A fogalmat Hofer említi a fejlődésben megrekedt „utóparaszti” (post-peasant) csoportok életformájával foglalkozó tanulmányokkal kapcsolatban (Hofer 1991: 222).

15 Hoffmann 1972.

16 Hofer Tamás szerint éppen ezért nem alkalmazható a magyar esetben a svéd Svensson és Erixon által kidolgozott Kulturfixierung elmélet, mert egyetlen gazdasági változóra, a recesszióra vagy a konjunktúrára épít a paraszti közösségek vizsgálatánál, ebből akarja magyarázni azok állapotát. Hofer három kulturális típust különít el ebben az időszakban, amely azonban nem feltétlenül egy fejlődési vonal egymásra következő lépcsőfokait jelenti: szerinte létezik jobbágyparaszti; új, virágzó, hangsúlyozottan parasztos („emancipálódó”); és kiábrándult, semleges, negatív önrértékelést tükröző típus (Hofer 1991).

17 Ez az a szempont, amely sajnálatosan elsikkad a „parasztalanítás” folyamatának vizsgálatánál Valuch Tibor tanulmányában (Valuch 2003) éppúgy, mint Kovách Imréében vagy utóbbi által idézett Ellisnél (Ellist /1988/ idézi Kovách 2003a).

18 Vö. Kósa 1994 és Hofer 1991.

Visszatérve definíciós problémánkhoz: az egyes kutatók álláspontjának összehangolása valószínűleg azért nem sikerült eddig, mert két szinten nem tisztázták egymással nézeteiket. Egyrészt a fenti gondolatmenetben felvázolt egyenlenségeket figyelmen kívül hagyva sokan a történeti parasztság meghatározásánál (főként Erdeit követve) az 1848-at követő történeti korszakot, a parasztság nagy átalakulásának idejét, vagyis a paraszti polgárosulás korát azonosítják magának a parasztságnak a korával, s körülbelül a kollektivizálás idejében határozzák meg annak felbomlását – míg mások az úgynevezett „archaikus paraszt” idejéhez kötik a parasztság létezését.

Éppúgy kardoskodhatnánk az első megoldás mellett is: miért is ne nevezhetnénk a történelem e korszakának agrárszereplőit *parasztinak*, s miért is ne ezzel a fogalommal különböztessük meg az előző társadalmi formációjától, amelyre ott van az adekvátabbnak tűnő *jobbágy* szó? A válasz egyszerű: ha visszautalunk arra, hogy a „polgárosuló parasztnak” *hányféle változata van* aszerint, hogy különböző – gazdasági, társadalmi, politikai, kulturális, civilizációs, mentalitásbeli – szinteken éppen hol tart a vizsgált háztartás/család, közösség, régió a változásban, rögtön látjuk, hogy ez a megoldás nem vezet messze. Miután a „polgárosuló paraszt” nem egyetlen fejlődési fok, hanem átalakulások egész sorozata, *nem rendelkezhet egységes karakterrel sem*.

Ha azonban mégis ezen megoldás mellett tesszük le a voksunkat, akkor nem mulaszthatjuk el a második lépést: szószálhasogató pontossággal abban is meg kell egyeznünk, mit értünk „paraszti” alatt! Tehát vagy különválasztjuk az azonos tőből képzett „parasztság” főnév és a „paraszti” melléknév jelentéstartományát – amely rendkívül zavaró és megtévesztő lehet. Avagy úgy döntünk, hogy joggal nevezhető „parasztinak” a „polgárosuló parasztság” korszaktól, területtől, rétegtől független *bármelyik* vonása – ami viszont a tudományos igényű definíciót teszi lehetetlenné.

Pedig gyakorlatilag ez történik: minden szerző saját belátása szerint emel ki különböző társadalmi viszonyrendszerekhez tartozó jellegzetességeket mint paraszti, s ezek átalakulásához-megszűnéséhez köti a paraszti társadalom végét. Így olyan sajátosságokat is, amelyek valójában a kapitalista piacgazdasághoz való adaptáció eredményei, vagyis amelyek a polgárosodás felé mutatnak. Ilyen például a végletekig feszített munkatempó, az önkizsákmányolásra való hajlam;¹⁹ vagy az a fajta individualizmus,²⁰ amelyet a közösségen belüli konkurenciaharc indukál, s amelyre a szocializmus politikai légköre alaposan rásegített (és amelyet igazából mi a magunk részéről nem is tartanánk kifejezetten paraszti vonásnak).

Ugyanakkor pedig gyakran paraszti jellemzőnek tartanak olyan jelenségeket is, amelyek pedig egyáltalán nem csak az „archaikus paraszti”, s nem is kizárólag a „polgárosuló paraszti” társadalmak sajátjai. Ilyen többek között az agárkisüzemet működtető *családi logika*,²¹ amely a világon minden olyan családi munkaerőre ala-

19 Lásd Márkus Istvánnál a „szegényparaszti szorgalom”. Márkus ezt a magyar specialitásnak tartott jelenséget annak tulajdonítja, hogy sem a keleti extenzívabb, sem a nyugati, jobban gépesített gazdaság nem kívánt annyi erőfeszítést, mint az itthoni törekvő, de csak a munkaerőjét befektetni tudó parasztság fejtett ki, amikor *bekapcsolódott az ártermelésbe* (Márkus 1991: 247).

20 Gyáni 2003: 74.

21 Csajanov annak idején a nem profitorientált paraszti kisüzemek gazdálkodásának tanulmányozása után jutott arra a következtetésre, hogy azt a logikát, amely ezekre jellemző, s amelyet a „mun-

pozó kisüzemben felfedezhető, amely a termelését elsősorban a család igényeinek kielégítése érdekében végzi; beleértve a nem komplex társadalmak autarkia által jellemzett háztartásgazdaságait a modern társadalmak jól gépesített családi farmjaiig.

Nem szükséges talán hangsúlyoznunk, hogy a polgárosulás folyamatában résztvevő agrártermelői társadalomra *mint tipikusan parasztira* való hivatkozás nem nyújt egységes szempontrendszert a vizsgálatához.

Mindezek után láthatjuk, miért ajánlatos meghatározunk, melyek a parasztság fő jellemvonásai. De azt is szigorúan ki kell kötnünk, melyek azok a fő tulajdonságok, amelyeknek *együttes teljesülése*, konstellációja esetén *még* beszélhetünk a paraszti társadalom létéről, s melyek azok, amelyek másodlagosak annak meghatározásában, mert ha ezt nem tesszük, akkor nem fogjuk tudni időhöz kötni a paraszti társadalom létét, azaz nem tudjuk történelmi dimenzióban elhelyezni. Ez esetben könnyen abba a hibába eshetnénk, hogy *egyetlen*, karakteresnek érzett „paraszti” jellemző meglétekor paraszti társadalomról vagy egyenesen annak folytonosságáról beszélünk. S példának okáért csak azért, mert a családi logika ismét egyre hangsúlyosabbá válik a rendszerváltás utáni új körülmények között, az agrártermelőket parasztoknak minősítjük még a 90-es években is.

Éppen ezért akármennyire eltérünk a mostani viták definíciós megoldásainak fő csapásirányától, a legcélravezetőbbnek mégiscsak Sárkány Mihály nagyon határozott körvonalú parasztság-definícióját fogadjuk el, s ebből levezetve a feudális társadalom jobbágyparasztaikat, valamint az 1848 utáni még rendies szerkezetű magyar társadalom rendies szabályokkal kötött, archaikus és partikuláris kultúrájú, önellátásra berendezkedett agrártermelőit tekintjük tipikus „parasztoknak”. A kapitalista társadalomban élő, piacorientált, a szélesebb társadalomhoz integrálódó, új stílusú népművészeti alkotásokat létrehozó kistermelőit legfeljebb – jobb megnevezés híján, de kizárólag jelzőjével együtt – „polgárosuló parasztoknak” tekintjük, akiknek jellemvonásai esetében a továbbélő paraszti vonások és polgári, modern vonások korszakonként és közösségenként eltérő, egyedi keveredéséről beszélünk, és amelynek eltűnését éppen ezért nem körtjük egyetlen korszakhoz, hanem minden esetben külön elbírálás után meghatározandónak tartjuk.

Ugyanakkor a kollektivizáció után nem, sőt, már a szocialista rendszerbe való átlépés után sem, a rendszerváltás után pedig végképp nem beszélhetünk parasztokról, mert a társadalmi struktúra óriási mértékben megváltozott a kiindulási állapot-

ka-fogyasztás egyensúlyával” lehet leírni, tipikusan parasztinak tekintse. (Az egyensúlyt a családok úgy próbálják megőrizni, hogy törekednek egyrészt az anyagi és munkaerőforrások legoptimálisabb kihasználására, másrészt pedig a család teherbírásának a figyelembevételére. A „munka elviselhetőségi küszöbét” csak kivételesen nagy hasznot hozó tevékenység végzésénél hajlandók átlépni, ellenkező esetben inkább a fogyasztásukat fogják vissza.) A Csajanov által parasztinak tartott gazdálkodási módot Basile Kerblay önálló típusként javasolta besorolni a „rabszolgatartó”, „feudális” és „kapitalista” termelési módok mellé (Kerblay 1972). Alan Macfarlane ugyanezt *domestic mode of production*-nak nevezi mint a klasszikus parasztság gazdaságilag legfontosabb ismérvét (Macfarlane 1993). (Ő viszont Marshall Sahlins terminusát szűkítette le erre a jelentésre.) Újabb kutatások rámutattak, hogy messze nem csak a paraszti vagy paraszti múltú társadalmak sajátja ez a fajta termelési logika, hanem a világon mindenütt megtalálható (Lamarche 1991, 1994).

hoz képest.²² Innentől legfeljebb olyan kistermelőkről lehet szó, akik vagy a polgárosodás, vagy a középrétegesedés irányába kívánnak továbblépni.

A szocialista rendszer mezőgazdasági kistermelésének jelenségéről számtalan tanulmány született, amelyek közül az egyik legárnyaltabb, legalaposabb elemzést Kovách Imre munkája²³ nyújtja. Kovách két domináns, a kistermelés hatásának tulajdonított folyamatot különböztet meg a magyar társadalmon belül: az egyik a státuszörzés vagy *státuskontinuitás*,²⁴ a másik a *középrétegesedés*.²⁵ Utóbbi folyamat révén a kistermelés a társadalmi polarizáció ellen hat. Másrészt – és ez szintén fontos meglátás – az értékek, a fogyasztási és magatartási minták egységesen elfogadott rendje alakul ki a segítségével.

Polgárosodóknak a szerző csak azokat az egyéneket tekinti, akiknek a mezőgazdasági kistermelése vállalkozás jellegűvé alakult át. Nem tekinti viszont polgárosodóknak azokat, akiknek kisüzeme a paraszti típusba sorolható, akkor sem, ha nagy volumenű termelést folytatnak. Kovách Imre úgy véli, hogy a státuskontinuitás csak egyetlen réteg esetén jelenti a *történeti polgárosodás folyamatosságát* (amely fogalom nem tartalmazza a „citoyen” típusú, azaz a politikai értelemben vett polgárosodást):²⁶ a *volt közép- és gazdagparaszti réteg* egyes képviselőinek esetében.

Kovách Imre fejtegetéseinek eredményeként leszögezi, hogy a *polgárosodási folyamat megvalósulása a magyar társadalomban* (az 1980-as években) *még mindig hiányos*, hiszen a kistermelés következményeként a várt polarizáció helyett *középrétegesedési* folyamatnak lehetünk tanúi. Vagyis a *polgárosodás és a proletarizáció*, a két pólus kialakulása a valódi polgári osztálytársadalom tengelye mentén gyengén, erőtlően valósult meg.²⁷

Kovách szerint nincs is nagyon kilátás arra, hogy ez a helyzet megváltozik: ő úgy látja, hogy a „*parasztpolgári*” állapot stabilizálódik, s így a magyar társadalomnak egy új rendje alakul ki.²⁸ Ennek okát abban látja, hogy *az individualizáció felett győznek az erős közösségi kontroll normái*, és a középrétegesedő csoportok megmevednek. Újratermelődik a háztartás és a család funkciója, s mindezek megnehezítik, hogy a kistermelő gazdaság vállalkozássá alakuljon át.

Hasonlóan látja a helyzetet Szuhay Péter is a közösségekkel kapcsolatban: „Noha a 60-as évekre a keresők több mint fele már nem mezőgazdasági foglalkozású, a falu, illetve a mezőváros kulturális homogenitásából számtalan elem fennmaradt, s az e tele-

22 Vö. Kovách 2003b: 106.

23 Kovách 1988.

24 A státuskontinuitás írja le azt a törekvést, amelyet a volt közép- és gazdagparaszt családokból származó kistermelők egy része mutat szülei társadalmi státuszának megtartására, intenzív mezőgazdasági kistermelésének jövedelmét felhasználva e célra. A szerző úgy véli, hogy a státuskontinuitás együtt jár bizonyos értékirányultságok megváltozásával és cserélődésével, a *tradicionális keretek teljes felbomlásával és az individualizációval*.

25 A volt alsóbb rétegek esetében a középrétegesedés folyamata tulajdonképpen felfelé való mobilitást jelent, legalábbis anyagi státusukat tekintve. A termelőknek segít túllépni egyrészt volt szegényparaszti életformájukon, másrészt kompenzálni az első gazdaságbeli hierarchiában kapott alacsony pozíciót, s így a közülük kikerülő kistermelők tábora a középréteget gyarapítja.

26 Kovách 1988: 154–155.

27 Kovách 1988: 156.

28 Csire 1997: 125.

püléseken élő népesség alapvetően a *vonatkoztatási csoportjának lokális elemét tartotta elsődlegesnek*, és a foglalkozási hovatarтоzás ennek alárendeltje maradt.”²⁹

Mi nagy vonalakban el is fogadjuk azt, amit Kovách Imre és Szuhay Péter a polgárosodásról, középrétegesedésről és a lokális vonatkoztatási csoport elsődleges szerepéről általánosságban elmondtak. Kiskanizsa példáján azonban bemutatnánk, milyen módon bővíthet egy konkrét társadalom vizsgálata esetén a polgárosodás fogalma, illetve hogyan változik a lokális identitás és a közösségi kontroll szerepe az emberek életében.

KISKANIZSA ÉS A POLGÁROSODÁS

Nem egyszerű dolog bemutatni egy kutatási terepet és pár oldalban összefoglalni a kutatás sokrétű szempontjait, ezért előre is elnézést kérünk az olvasótól, ha túlságosan absztraktnak, kevés adattal alátámasztottnak érezné a levezetésünket. A disszertációból most elsődlegesen azokat a tényezőket szeretnénk kiemelni, amelyek azt mutatják be, hogy a kiskanizsai kistermelők esetében – természetesen meghatározott esetekben – lehet polgárosodásról beszélni, akkor is, ha látszólag a szocializmus alatti történések, majd a rendszerváltás utáni fejlemények bizonyos szempontból arra engednek következtetni, hogy nem történt itt sem több, mint egyfajta középrétegesedés.

Kiskanizsa azonban olyan különleges helyzetű település, amely mind *jogi-politikai*, mind *gazdasági*, mind *kulturális* értelemben több lehetőséggel rendelkezett, hogy elinduljon a polgárosodás útján, mint egy átlagos magyar falu, beleértve közvetlen környezetét is.

Kiskanizsa Nagykanizsa megyei jogú város falusias része, különös „ismertetőjele”, hogy kistermelői a mai napig, gyakorlatilag több mint egy évszázad óta jelen vannak zöldségeikkel, primőrjeikkel, virág- és zöldségpalántáikkal, árvácskáikkal a Dunántúl városainak hetipiacain: Székesfehérvártól Veszprémen és Tapolcán át Pécsig, Körmentől, Szombathelyen és Zalaegerszegen át egészen Dombóvárig és Kaposvárig. A legutóbbi évtizedekig a várostól és falusi környezetétől való különállását mind női viseletében, mind karakteres „sáska”³⁰ identitástudatában megőrizte.

A kiskanizsai identitásnak meghatározó eleme volt a városi polgári rang,³¹ rövid függetlensége pedig kitörölhetetlen nyomot hagyott a közösség emlékezetében.

Ami azonban igazán sokat nyomott a latban Kiskanizsa földműveseinek polgárosodását illetően, az a polgárváros közelségéből fakadó gazdasági előny. A 19. század utolsó évtizedeitől az egyre fejlődő polgárváros fogyasztását a kiskanizsaiak egyre *intenzívebb termeléssel* fedezték. Ebben az időszakban a helybeli kistermelők gazdálko-

29 Szuhay 1996.

30 Kiskanizsa lakóinak elnevezése, részletes magyarázatát lásd lentebb.

31 Kiskanizsa gyakorlatilag a töröknek a kanizsai várból történt 1690-es kiűzése óta Nagykanizsa városának szerves részét képezi. Ez azt jelenti, hogy lakói a városi közigazgatásban a polgárvárossal egyenrangúan képviselhetették magukat. Kiskanizsa csak egészen rövid ideig (1868–1876 között) volt különálló mezőváros, illetve nagyközség.

dása kimutathatóan túllépett az önellátásra termelés és a felesleg értékesítésének szintjén, és kifejezetten piacorientálttá vált.³²

Ezzel egyidejűleg a közösségen belül feszülő konkurencia enyhítésére a termelőknek ki kellett dolgozniuk egy újfajta, ezen a vidéken egyedülálló gazdasági stratégiát: a távolsági piacozást. A múlt századforduló táján Kiskanizsa kilépett tehát a városellátó „hóstár” szerepkörből, s egy egész régiót látott el jó minőségű zöldségfélével, sőt, nemzetközi piacokon is megjelent például káposztájával. A piacgazdasághoz való alkalmazkodásban, a kisgazdaságok piaci integrációjában úttörő szerepet vállalt a 19–20. század fordulóján kialakult kis- és nagykereskedő kofaréteg.

Maga a „sáska” elnevezés éppen a „kirajzásnak” ebben a fentebb jellemzett időszakában, egy bő évszázada ragadt rajta Kiskanizsa tősgyökeres lakóin. A csúfoló³³ pontos eredete ma már homályba vész, fennmaradása azonban egészen biztosan annak köszönhető, hogy rendkívül lényeglátóan ragadja meg a kiskanizsaiak mentalitásának, értékrendjének lényegét: vagyis azt, hogy a „sáska” kertből élő, szorgalmas, élelmes, vállalkozó szellemű, jó kereskedelmi érzékkel rendelkező, minden megélhetési lehetőségre magát rávető, a piacokat ellepő nép. Azaz olyan termelő, aki a portékáját megtermeli jó minőségben, majd saját maga, a lehető legnagyobb haszonnal adja el. Ha pedig a föld nem kínál számára elegendő forrást a megélhetésre, jó képességű, megbízható munkaelőként minden munkát elvégez, bármilyen mesterségbe beletanul.

Az elnevezés, melyet viselői az 1920–30-as évektől teljes büszkeséggel vállaltak fel,³⁴ tulajdonképpen tekinthető akár a polgárosodás helyi metaforájának is. A „sáska habitus” – talán nem túlzás, ha ezt állítjuk – már teljesen az új kor piaci viszonyainak terméke, s itt, Kiskanizsán a közösség tagjai pontosan azért kapták ezt az eredetileg gúnynak szánt nevet, mert legjobb tudásuk szerint igyekeztek megfelelni a kapitalista viszonyok támasztotta követelményeknek.

A „sáskák” tehát viszonylag korán elindultak a polgárosodás felé vezető úton, amelyen mégis nehezen értek célta. A polgárosodási folyamat kerékkötőit a 20. század folyamán végig főként a makro- és mikrogazdasági tényezőkben (kevés ipari munkalehetőség, a mezőgazdaság által eltartott emberek magas arányszáma, kismé-

32 1861-ben Horváth Gyula még arról számol be, hogy a legfontosabb termesztett növények a búza (az évtized végére fontos kiviteli cikk), a kukorica, rozs, árpa, köles és hajdina, burgonya, répa voltak (Horváth 1861: 50). A köles és hajdina még mindenképpen egy extenzívebb és expanzív típusú gazdálkodásról tanúskodik. Az egyéb zöldségfélék termesztése ezidőtájt még nem mondható számottevőnek mennyiségileg, bár minőségileg már ekkor is figyelemreméltó. 1912-re a búza fontossága annyira lecsökkent, hogy vetésterülete egyharmada volt az őszi rozsénak, kb. fele a kukoricáénak, és nem érte el az árpáét. A köles és a hajdina eltűnt, viszont olyan új növények jelentek meg – zab, bükköny, lucerna, lóhere –, melyek egyértelműen az állattartás belterjesebb formájának elterjedésére utalnak. Ez utóbbi azért is volt fontos, mert trágyatermelésével elősegítette a kerteszet nagyságrendi növekedését (Thirring 1912: 35).

33 Valószínűleg a nagykanizsaiak aggatták az ikertelepülés földműves lakóira, akik nem voltak restek visszatromfolni az általuk – ahogy ők mondják, a tunyaságuk miatt – „hernyónak” csúfolt városiaknak: „A hernyó nem eszik, ha a sáska nem sz...ik!”

34 N. Szabó Gyula írja, hogy még egy-két évtizeddel korábban is bicskázás járt ezért a sértésért, a Nagykanizsa monográfia írásának idejében azonban már öntudatosan viselték a kiskanizsaiak az elnevezést (N. Szabó 1929: 342).

retű birtokok, kevés befektethető és a modernizációra fordítható tőke) kell keresnünk, és kevésbé a kulturális vagy mentális megrögzöttségekben.

Bár a helyi ipar a kelletténél alacsonyabb munkaerő-felszívó képességgel rendelkezett, mégis elmondhatjuk, hogy a *pluriaktivitás* a kiskanizsai népesség jelentős része számára már az 1920–30-as évekre valósággá vált, és ezzel az életpályák, az életcélok és értékrendek olyan heterogenitása kezdett megvalósulni Kiskanizsán,³⁵ hogy az mindenképpen megkérdőjelezi egy tradicionális paraszti közösség létét.

A kiskanizsai kereskedelmi³⁶ és kisipari vállalkozások³⁷ viszonylag nagy száma, a nagykereskedő kofaréteg kialakulása is a *helyi társadalom erős differenciáltságáról* és a *piacgazdaság logikájának* egyre határozottabb megjelenéséről tanúskodik.

A kiskanizsaiak számára tehát már nem a föld az egyedül elképzelhető perspektíva. Ki a munkás lét és életforma, ki a kispolgári, vagy egyenesen a nagypolgári életmód megvalósítása felé halad. Ezt fogalmazta meg N. Szabó is az 1920-as évek Kiskanizsájáról írva: „[a]z utóbbi évtizedekben nagyot változott a világ Kiskanizsán is. A sárral dobálódzó gyerek³⁸ talán kitűnő *tisztviselő*, ügyes *kereskedő*, derék *iparos*, megbízható *postás* vagy *vasuti segédtsízt* lett. Nagyon megváltozott a világ, mert ma már *tanult emberek is házasodnak Kiskanizsáról*.” (Kiemelés tőlem – M. Á.)

Ehhez – Kiskanizsát a kisgazdaságok oldaláról vizsgálva – hozzátehetjük, hogy a gazdák és gazdaasszonyok többségének gazdasági „habitus” ebben az időszakban már inkább „*piacorientáltak*” tekinthető a Kovách Imre által használt értelemben, s nem csak „*piacérintettek*”, mely inkább a hagyományosabb középparaszti mintára termelő gazdaságok sajátja. Tehát a legtöbb kiskanizsai sáska gazdasági értelemben inkább *termelő*, s már nem paraszt.

Hogy erről a szintről sokan nem tudtak továbblépni, az ebben az időszakban többnyire szintén a lehetőségek hiányával magyarázható. Még mindig megfigyelhető a ház-

35 Egyes tehető családoknál már a 19–20. század fordulóján megfigyelhető, hogy gyermekeik közül legalább egyet továbbtaníttattak, aki mint ügyvéd, orvos, tanár, pap vagy más értelmiségi foglalkozást űző egyfajta „előretolt helyőrségként” tevékenykedett rokonai érdekében. A két világháború között a kevésbé jómódúak szintén törekedtek arra, hogy szakmát adjanak fiaik kezébe, de arra is van példánk, hogy leányuk kereskedelmi iskolai továbbtanulását vagy a varrónői mesterség kitanulását támogatták.

36 Kiskanizsán működött több kiskereskedő is, akiknél a petróleumot, gyertyát, fűszereket meg tudták vásárolni a háziasszonyok. A *Dunántúli Cím- és Lakjegyzék* összesen 13 szatócsot tart nyilván. A *Címjegyzék* ezenkívül egy baromfikereskedőt és egy borkereskedőt említ. Termény- és gabonakereskedő 2 működik, dohánytőzsdé szintén 2 van, tojáskereskedő 1. Sertés- és marhakereskedőt 6-ot találunk. Egy, „Páduai Szent Antal” nevét viselő gyógyszertára van a településnek. 5 vendéglős szolgálja ki a vendégek igényeit. A nevekől és laccímekből ítélve a szatócsokon kívül a legtöbb kereskedő tősgyökeres kiskanizsai (*Dunántúli Cím- és Lakjegyzék* é. n.).

37 A statisztika szerint az 1920-as évek végén 97 önálló iparengedéllyel rendelkező iparos él és dolgozik Kiskanizsán. A *Dunántúli Cím- és Lakjegyzék* (é. n. 498–519.) szintén ezen időszakban a következő iparosokat sorolja fel: pék (3), szítás (1), szíjgyártó (3), szobafestő (3), asztalos (5), kőműves (5), ács (2), bábsütő (1), cipész (11), csizmadia (4), béltisztító (2), bognár (2), borbély (2), csepepes (1), férfisزابó (1), kútcsináló (1), lakatos (3), szülésznő (2), mészáros és hentes (7). Ezenkívül az adatközlők emlékezete szerint volt kőfaragó, bádogos, takács, kádár, kaszonyó, ablakos, foghúzó, kötélgyártó (Kerecsényi 1978: 8).

38 Az idézet eleje ez: „A kiskanizsai földműves polgárság lenézte, lekicsinyelte a nagykanizsai iparost, tisztviselőt. Nem kellett neki a bugyogós, a nadrágos ember. Nem szerette, nem sokra becsülte. Ezelőtt harminc-nyegen esztendővel a gyerekek, a suhancok sárral, kővéccsel üdvözölték az utcán haladó városi embert.” (N. Szabó 1929: 347.)

tartás és az üzem szoros összefonódása, a családi munkaerő maximális kihasználása a legnagyobb gazdaságokban is. A gazdálkodásban fellelhető családcentrikusság, családi logika azonban hiába hasonlít egy korábbi korszak kisüzemtípusának működési elveire, véleményünk szerint Kiskanizsán már nem tekinthető a parasztság bizonyítékának. Ha nem is az összes gazdálkodó esetében, de egyes kistermelőknél már – a kisüzemek lehetőségein belül, sőt, még azon túl is – észrevehető törekvések jelennek meg a családi munkaerő kiváltására alkalmas technikai fejlesztésre, a kockázatvállalásra.

Az egyéni teljesítmény elismerése a két világháború között egyre inkább beépül a kiskanizsaiak értékrendjébe. Az ügyesség, rátermettség, tehetség, műveltség értéké válik a szemükben, bármilyen területen kamatoztassa is valaki e tulajdonságait. Ezentúl a mérce inkább az érvényesülni tudás és akarás, mintsem a közösségi normák feltétlen és passzív követése.

A fogyasztásban egyre inkább városi mintákat kezdenek követni, míg eljutnak odáig, hogy az egész munkához való viszony, az életforma is változásnak indul, s az életminőséget, a testi kényelmet egyre fontosabbnak tartják. Azoknál a nagyobb birtokosoknál, akik anyagilag is megengedhetik maguknak, észrevehető a munkához való viszony gyökeres átalakulása, valamint a szabadidő és szabadság fogalmának megjelenése a nyári üdülés kapcsán. Ez utóbbira már az 1930-as évekből is van példánk, ha nem is sok; bár a későbbi, szocializmus korabeli fejlemények az akkori szülőkorosztály esetében éppenséggel e koncepció gyakorlatban való megvalósítása ellen hatnak.

A polgári életmódminták, illetve a tömeg- és elitkultúra termékeinek elterjesztésében igen nagy szerepet játszottak azok a közösségi szerveződések, amelyek részben informális, részben formális módon jöttek létre, és amelyek közül a legtöbb sok más falusi jellegű településen is megtalálható a 19. század utolsó évtizedeiben, valamint a 20. század első felében (Polgári Olvasókör, Kiskanizsai Katolikus Ifjúsági Egyesület, Missziós Leányegylet, Levente Egyesület).

E szervezetek hatása nagyban közrejátszott abban, hogy a kiskanizsai közösségi életben új szerveződési formák kezdjenek dominálni; hogy a kultúra számos folklórisztikus eleme, mint a népi tánc, népzene még azelőtt eltűnjön, hogy szakemberek felgyűjthették volna; s a naptári fordulókhoz valamint az emberi élet fordulóijához kötődő szokások is kikopjanak, átváltozzanak a 20. század közepére.

Valamennyi aspektust – gazdaságit, társadalmi, kulturális, mentalitásbeli – számbavéve elmondhatjuk, hogy a sáska társadalom talán egy hajszálnyival már közelebb állt ahhoz, hogy valóban végbemenjen egy olyasfajta spontán polarizáció, mint amit Erdei is feltételezett: amely a társadalom egyik részét farmerre és hivatásos kertésszé avatta volna, másik részét pedig paraszt-munkássá, majd teljesen kispolgári életformát követő munkássá tette volna. A következő időszak azonban még kevésbé kedvezett a polgárosodási törekvéseknek.

A SZOCIALIZMUS IDŐSZAKA: A FÓLIASÁTRAS KERTÉSZKEDÉS FELVIRÁGZÁSA

Az 1940-es évek végétől kezdődő következő korszak első évtizede ellene hatott a magyar vidéki agrártermelő lakosság mindenfajta polgárosulási vagy polgárosodási törekvésének. Ezeknek az éveknek a megpróbáltatásaival szemben ismét csak az intenzív termelés vértette fel Kiskanizsa lakóit. Az 50-es évek elején a legtöbb terményből számukra is kötelező volt a beszolgáltatás, és a fokozódó elvonások, adók igen megviselték a gazdaságokat, amelyek számára ebben az időszakban nem a gyarapodás és modernizáció, hanem a túlélés vált az elsődleges céllá. Ennek elérésében a „sáskáknak” a beszolgáltatási kötelezettség alá nem eső primőrárúk, tejtermékek piaci értékesítése segített. Sokan a piaci portékáikból tudtak annyi pénzt szerezni, hogy az Alföldön megvásárolják és kipótolják a beadáshoz előírt terménymennyiségből hiányzó részt.

Annak ellenére, hogy Kiskanizsán nem voltak igazán nagy birtokok, kuláknak nyilvánítottak kb. 12–13 családot, akik közül néhányan nem tudták elkerülni sorsukat, és a Hortobágyra hurcolták őket rizst termesztetni, vagy a családfőt – még ha asszony volt is – börtönbe zárták mondvacsinált ürüggyel a termelés „szabotálása”, a beadási kötelezettség elmulasztása, esetleg fegyverrejtegetés miatt.

Ilyen előzmények után érthető, hogy már az első típusú téeszcsébe több nagygazda belépett. 1960-ban pedig – köszönhetően a szervező káderek „meggyőzőerejének” – szinte kivétel nélkül minden földbirtokos hozzájárult a második téesz megalakításához, amely így 751 taggal és 3842 kat. holdon kezdte meg működését. E szövetkezetnek a nevét a tagság csak a „sáska” kiegészítéssel volt hajlandó elfogadni, így lett „Sáska Petőfi Termelőszövetkezet”.³⁹

A tagok átlagéletkora magas volt, egyötödük rögtön járadékosként lépett be a téeszbe, amely előrevetítette a munkaerőhiányt és a taglétszám gyors apadását. Az aktív dolgozók között is többségben voltak a nők.⁴⁰ Ezt az összetételt az a széles körben elterjedt stratégia magyarázza, hogy az aktív korú férfiak szívesebben választottak mezőgazdaságon kívüli munkahelyet, s emiatt az idősek vagy az asszonyok „vitték be a vagyont” a kollektívbe. A korábban a törpe- és kisbirtokos családok által gyakorolt „pluriaktív” életforma ily módon kiterjedt az egész kiskanizsai társadalomra.

Ez a megállapítás annál is inkább érvényes, mert időközben a téesztaggal nem rendelkező családok sem hagytak fel a mezőgazdasági termeléssel, s másodállásban kertészkedtek. A téeszdolgozók és családtagjaik pedig, miután a teljesített munkaegetések után oly kevés részesedést kaptak, hogy abból megélni nem tudtak,⁴¹

39 A „Sáska Téeszt” 1973–74-ben összevonták másik négy környékbeli termelőszövetkezettel (a bajcsaival, a bagolaival, a sáncival és a nagykanizsai Vörös Csillaggal), s azóta kiskanizsai székhellyel Alkotmány néven működik a mai napig.

40 1967-ben már csak 644 tagja volt a téesznek, bár 1966-ig kilépés nem történt. A tagságot 265 férfi és 379 nő alkotta, akik közül 263 kapott járadékot.

41 Első időkbén 8 Ft-ot fizettek egy munkaegetéért utólag, majd 1962–63-tól 20–30 Ft-os előleget adtak a tagoknak. Nehéz munkával 1,6 munkaegetéget lehetett teljesíteni, ami legalább 100 nap munkát jelentett egy évben. Ezentúl lehetett részesművelést is vállalni, amelyet természetben vagy kész-

s egyenesen rákényszerültek, hogy folytassák az intenzív termelést kis, a téesz által háztáji művelésbe kiadott, eredetileg saját tulajdonú kertjeikben és szőlőikben.⁴² A kistermelés tehát szinte az egész „sáska” társadalom közös tapasztalata, az identitásuk hivatkozási alapja maradt ebben a korszakban is.

A kertészkedés, nagyállattartás, szőlő- és bortermelés segítségével „az emberek egy éven belül magukra találtak” – ahogyan egy volt téeszvezető fogalmazott. Ez egyben azt is jelentette a termelőszoövetkezet szemszögéből, hogy az elvileg aktív tagsága sem volt igazán aktív: az 1965-ös évben például 75 tag egyáltalán nem vett részt a munkában, s mindössze 133-an dolgoztak le annyi munkaegységet, amivel a téeszben biztosították megélhetésük alapját.⁴³ Nyári munkacsúcok idején lehetetlen volt a brigádokat teljes létszámban kiállítani: a brigádvezetők reggelenként valósággal kérelték a tagságot, hogy menjenek dolgozni. Emiatt a szántóföldi zöldségtermesztés sem vált be, amelyet első évben 213 holdra terveztek, s amelyhez pedig a helyi hagyományok és tapasztalatok miatt is nagy reményeket fűztek. Ezen nem is lehet csodálkozni, ha számításba vesszük, hogy – téeszvezetők beclése szerint – egyes családok összjövedelmének akár a 80%-a is származhatott a háztájiból és a szőlőből.⁴⁴ Ezért a tagoknak még az is jobban megérte, ha saját maguk helyett fizetett napszámot delegáltak a munkahelyükre, aki ledolgozta számukra a nyugdíjjogosultságot és a szőlőbérleti jog alapját is jelentő munkaegységeket.

A kiskanizsai mezőgazdasági kisüzemekben az üzemszerkezetet tekintve tehát gyakorlatilag az történt, hogy az elvesztett extenzív ágazatok helyett az intenzívek kerültek előtérbe, valamint külső forrásokból igyekeztek pótolni a kiesett bevételeket. A kertészkedés fokozódó szerepét jelzi az is, hogy a kertek és gyümölcsösök területe a két világháború közötti időszakhoz képest a duplájára nőtt.⁴⁵

A fellendülést nemcsak a területi növekedés, hanem a technológiai újítások bevezetése is jelzi: erre az időszakra tehető a mezőgazdaság technikai forradalma, amely a kiskanizsai kertészeti eljárásokban is gyökeres változásokat hozott. A termelők részben a téeszben, részben szakirodalomból sajátították el a vegyszer- és műtrágyakezelés fogásait, bár ez utóbbit, korábban is használták a tehetősebb birtokosok. A valódi újítást az jelentette, hogy bevezették a fóliasátras primőrzöldség-, virág- és szaporítóanyag-ter-

pénzben honorált a szövetkezet, nagyjából a korábbi, magángazdaságokban alkalmazott részesbérleti rendszer szerint. Fizetésjellegű juttatást 1970-től kezdtek adni a tagoknak (Muczer 1966: 6–7).

42 Egy tagra 2,3 hold háztáji és bérletes terület jutott, ami főként saját kertből és szőlőből állt. A szőlőket, mivel sem elhelyezkedésénél fogva, sem fajtaválasztéka miatt nem volt alkalmas a nagyüzemi művelésre, saját korábbi tulajdonosaiknak adta bérbe a téesz. Az 1960-as évek végére a bérleti kötelezettséget megszüntették (Muczer 1966: 5).

43 Muczer 1966: 5.

44 Interjú Muczer József volt főagronómmal 1999. Hozzá kell tennünk, hogy az alacsony téeszjövedelmek miatt ilyen magas ez az arány, amely azonban semmiképpen nem csökkenti a kistermelésből származó jövedelmek fontosságát a családok anyagi gyarapodásában, hiszen ez tette lehetővé, hogy már az 1960–70-es évektől modernizálják lakásaikat, vásároljanak háztartási és szórakoztatóelektronikai eszközöket, személygépkocsit, nyaralót, városi lakást a gyermek(ek) számára stb.

45 Egész Nagykanizsán 1935-ben 428 kat. holdon termeltek zöldséget és gyümölcsöt, 1962-ben 535, 1966-ban már 900 holdon. Ezzel párhuzamosan a szőlők területe kisebb lett (1935: 462, 1966: 371 hold), amelynek oka a jövedelmezőség csökkenése (*Mezőgazdasági statisztikai adatgyűjtemény...* 1971).

mesztést, melynek köszönhetően a növények teljes tenyészidejüket mesterséges körülmények között töltik, és a szabadföldi termesztésű növényekhez képest jó egy hónappal korábban hoznak termést. Ezt az eredményt a kertészkedők az 1980-as évek elejétől megpróbálták fokozni a fóliasátrak fűtésével, amely azt eredményezte, hogy Kiskanizsán már január közepétől megkezdődnek a kerti munkálatok.

A kisgépek, mint a motoros hátipermetező, rotációs kapa, öntözőberendezés mind hatékonyabbá, gyorsabbá tették a munkavégzést, de egyben meg is drágították a termelést. A szállítás is fejlődött, amennyiben a termelők saját portékáikat személygépkocsival, majd kifejezetten erre a célra vásárolt Barkasszal, kisteherautókkal, manapság modern furgonokkal, transzporterekkel juttatják el egyre távolabbi piacokra.

A kertészet fejlődése két lényeges ponton változtatta meg a családi kisüzemek működését: folyamatosan több pénz és több munkaerőt kellett a termelésbe investálni. Főleg az utóbbi tényező hatott szelektíven a nagyobb volumenű kertészkedés szempontjából.⁴⁶ A szükséges pénzüsszeget ugyanis a munkahelyekről származó jövedelmek révén tudták előteremteni; az a család azonban, amely nem volt képes legalább két felnőtt munkaerőt kiállítani, nem tudott és ma sem tud igazán jelentős bevételre szert tenni.⁴⁷

A termelésnek ez a formája tehát nagyobb családi-rokoni összefogást igényel. Az 1970–80-as évekig jól megfigyelhető egy, mindkét fél számára viszonylag nagy döntési szabadságot biztosító laza „együtt, mégis külön-élési” forma; vagyis hogy a rokonsaládok – elsősorban szülők és gyermekeik illetve testvérek családjai – a mindennapi tevékenységek során szükség szerint *kooperálnak* egymással, de akkor sem feltétlenül visznek közös háztartást, ha egy tető alatt élnek. Gyakori, hogy a szülő és gyermeke egy udvarban vagy egymás szomszédságában laknak, esetleg egymáshoz igen közeli helyeken, amely lehetővé teszi a napi kapcsolattartást.

Ebben az időszakban jellemző egyébként, hogy a szülők, főleg az asszonyok⁴⁸ játsszák a termelés motorjának szerepét, míg a gyermekek profitálnak belőle: akár a taníttatásukra, karrierjükre, vállalkozásuk beindítására szánt összegek révén, akár

46 A modern termelő- és szállítóeszközöket alkalmazó, nagy mennyiségben termelő családok száma az 1990-es évek elején 100 körül mozoghatott. Egyéb statisztika híján ez esetben kénytelenek vagyunk magunknak a termelőknek a becslésére hagyatkozni.

47 A kisüzem gördülékeny működtetéséhez a piacozás időszakában kell egy személy, aki a kertben dolgozik, a fóliasátrakra felügyel és öntöz, a másik pedig a piacrakészítéssel és értékesítéssel foglalkozik. Ha ez utóbbi személy nem tud vezetni, akkor feltétlenül kell egy harmadik családtag is, aki elfuvarozza őt munka előtt 100–200 km távolságba, majd érte megy, ha vége a piacnak. Ez jóval bonyolultabb munkaszervezést igényel, mint a tradicionális technikákkal való termelés, amelyhez elég egyetlen felnőtt munkaejeje is, illetve csak a munkacsúcsok esetében igényel kölcsönös – rokoni, baráti, szomszédai vagy fizetett – segítséggel is megoldható pluszmunkát. E két réteg nem feltétlenül különül el a nagyban kertészkedőktől. Inkább arról van szó, hogy a családi életciklusnak és egyéb körülményeiknek megfelelően egy-egy háztartás a két üzemszervezeti forma között számtalan variációs lehetőséget létrehozva hol a termelők egyik, hol másik rétegéhez tartozik inkább.

48 Ez a tevékenység igen jelentős hatással van a nők családon belüli pozíciójára: a pénzkereset nagyobb személyes mozgásteret és a családi ügyekben több beleszólási lehetőséget biztosít számukra. A hagyományos háziasszonyszerephez tartozó aktivitás ezért paradox módon egyfajta emancipációs lehetőséget is ad számukra (esetükben amolyan „tradicionális” vagy – a magyar társadalom polgárosodásának analógiájára – „befeztetlen” emancipációról beszélhetünk), de ez Kiskanizsán nem jelenti egyben egy „modern matriarchátus” kialakulását is.

közvetlenül lakás, személygépkocsi vagy nyaraló, illetve egyéb fogyasztási cikkek vásárlására a szülőktől kapott pénz által.

Az 1960–80-as években az egykori birtokos családok esetében látszólag megtörik a generációk közötti átörökítés folyamata, mert nem létezik többé a korábbi vagyon, amit át lehetne adni. A kistermelés jövedelme szemmel láthatóan ezt a hiányt hivatott pótolni: kerülő úton, de a szülőknek mégis sikerül gyermekeik társadalmi státusán emelni, vagy segíteni őket abban, hogy legalább a szülőkéhez hasonló szintű státust teremtsenek maguknak. A társadalmi norma szerinti kötelezettséget, amely szerint a szülőknek biztosítaniuk kell, hogy minden gyermek egyaránt kapjon esélyt az érvényesülésre, az önkíméletet nem ismerő, végkimerülésig folytatott munka, a folytonos készenlét, a piaci lehetőségek állhatatos felkutatása, a több lánbon állás stratégiájának alkalmazása, a „szerzés” mint közösségi norma szem előtt tartása tette lehetővé. Ez az egyik fő oka annak, hogy a Csajanov-féle, a munkát illető „elviselhetőségi küszöb” olyan magasra tétetett a „sáskák” által, amit aligha lehetett volna tovább emelni. Ily módon azt mondhatjuk, hogy az egyenlő átörökítést előíró rokonsági elv,⁴⁹ amely a második gazdaságbeli termelés egyik jelentős hajtómotorja, áttételesen hozzájárulhat a polgárosodás folyamatának látens vagy nyílt továbbviteléhez.

Ugyanakkor nemcsak anyagiakban, hanem – az előzetes várakozásaink ellenére – az értékrendben is megtörténik az átörökítés. A legtöbb családban nem, vagy csak csekély mértékben vették igénybe a gyermekek idejét és erejét a kerti munkákban, ehelyett inkább tanulásra buzdították őket. Egy szülőnek sem volt célja, hogy gyermekét mezőgazdasági pályára állítsa, s következetesen bevezesse a mezőgazdasági termelés fortélyaiiba, így a szaktudás átadása valóban csorbát szenvedett. Azonban a „szerzés” mint a társadalmi érvényesülés fokmérője, az anyagi stabilitás megteremtése iránti elkötelezettség, a szakmai sikerért való küzdeni tudás, egyáltalán az elvégzendő feladatokhoz, munkához való viszony, a szorgalom mind átkerültek a gyermekek és unokák értékrendjébe is.⁵⁰

KISKANIZSA A RENDSZERVÁLTOZÁS UTÁN: KÉNYSZERHELYZET ÉS ELŐREMENEKÜLÉS

Az utóbbi bő másfél évtizedben megfigyelhető folyamatok következményeként a kis tételben való kertészkedés, ami eddig viszonylagos tűke- és eszközigénytelenség-

49 Itt a Georges Augustins francia etnológus által meghatározott elvekre szeretnénk utalni. Augustins az európai parasztság vidékenként eltérő átörökítési gyakorlatainak vizsgálata során arra a következtetésre jutott, hogy két legitimitási elv létezik, amely a társadalom alkotóegységei közül vagy a háztartás/családi kisüzem folytonosságának megőrzését (a ház elve), vagy a rokonsági háló (a rokonság elve) fenntartását részesíti előnyben. E két legitimitási elv három nagy átörökítési rendszerben jelenik meg: a házszisztémában, a vérrokoni (kognatikus) és a férfiági (agnatikus) egyenlő átörökítés szisztémájában (Augustins 1990).

50 Természetesen általánosítani nem lehet, de a tanárok és osztálytársak szerint is a kiskanizsai fiatalok a középiskolai és felsőoktatásbeli teljesítményeik és hozzáállásuk alapján egészen a legutóbbi időkhöz az átlaghoz képest nagyobb számban tűntek ki társaik közül.

ge folytán (maximum egy-két fűtetlen fóliasátorral) széles rétegek mindennapi gyakorlata volt, a költségek növekedése miatt egyre kevésbé „éri meg”. Úgy tűnik, hogy a kerttel foglalkozók társadalma fokozatosan polarizálódik, és a kiskanizsai családok többsége vagy egyáltalán nem termel, esetleg csak a legminimálisabb mennyiségben önellátásra, vagy professzionális kertészetet hoz létre. Ezt akár úgy is tekinthetnénk, hogy végbemegy az a sokszor megtorpanó és újra felbukkanó polgárosodási folyamat – immár a mezőgazdaság szintjén is – amelynek jól fejlett kezdeményeit már a két világháború között látni lehetett. A körülmények azonban még a mai, elvileg „kapitalista” piacgazdaság korában sem mindig kedvezőek a mezőgazdasági kistermelők számára.

A legfőbb nehézség, amellyel a termelőknek szembe kell nézniük, hogy a megtérülés a fizetőképes kereslet csökkenése, valamint a termelés költségeinek emelkedése, az egyre inkább szétnyúló agráröllő miatt egyre alacsonyabb fokú. Ezt tetézi a fokozódó belső és külső konkurencia: részben a „tét nélkül”, azaz különösebb investíció nélkül, jövedelem-kiegészítés céljából termelők törlik le az árakat, részben a nagy értékesítési láncok által importált nagymennyiségű és néha kétes minőségű, de olcsó primőrúru és virágkínálat csábítja el tőlük a vevőket. A piaci viszonyok bizonytalansága, a munkaerő személyi költségeinek növekedése és a termelés drágulása miatt a vállalkozások működtetése sokkal nehezebbé vált a mezőgazdaságban a piacgazdaságra való áttérés óta, mint valaha.

Ezek a változások elsősorban azokat a munkanélkülivé vált 40–50 éveseket (főként nőket) érintették kedvezőtlenül, akiknek többsége nem rendelkezett a munkaerőpiacon könnyen értékesíthető szakképzettséggel, s akik számára a kertészkedés jelentette volna az egyetlen kapaszkodót. A munkájuk elvesztésével azonban eltűnt a „védőháló” is alóluk. S mivel kisüzemeiket korábban nem modernizálták kellőképpen, hanem arra rendezkedtek be, hogy alkalmazotti státusuk mellett egy kis plusz jövedelemre tesznek szert a kertészkedésből, a mezőgazdaságba való visszatérésük nem ment zökkenőmentesen. Ha az 1980-as évekig az volt a kérdés, perspektivikusan megéri-e sok pénzt investálni a termelésbe, most már inkább az, hogyan teremtsék elő a szükséges összeget, mert egy nagyobb tőkebefektetés komoly egzisztenciális problémák elé állíthatja a családot.⁵¹ Ráadásul, ha korábban maguk nem is foglalkoztak kertészkedéssel, vissza kellett tanulniuk anyáik mesterségébe.⁵² Az általuk folytatott kistermelésnek már messze nem életszínvonal-javító, tőkefelhalmozó szerepe van, hanem egyre inkább az önfoglalkoztatás, a létfenntartás a célja.

Az 1990-es évek közepétől azok a családi kisüzemek prosperálnak relatíve jól, amelyek még idejekorán elég tőkét investáltak a termelésbe, s a professzionalizáció útjára léptek. Ezek a kertészeti kisvállalkozások, ha nem is folytatnak teljesen monokultúrás

51 A mezőgazdasági támogatási rendszer nem kedvez a kertészkedőknek, akiknek nincs akkora földjük, amire hitelt tudnának felvenni, saját házaikat pedig érthető okokból nem szívesen kockáztatják egy olyan ágazatban, ahol ennyi a bizonytalansági tényező mind a piac, mind az időjárás viszonyosságok tekintetében.

52 Arra is van több példánk, hogy a fiatal házaspár mindkét tagja szinte egyszerre lett munkanélküli, s bár korábban egyikük sem foglalkozott mezőgazdálkodással, önálló kisüzemet hoztak létre, aminek jövedelméből élnek gyermekeikkel együtt.

termelést, de „ráálltak” egy főbb termékcsoporthoz, virág, palánta vagy primőrzöldség előállítására. A másik fajtáját a működőképes családi vállalkozásoknak még mindig azok teszik ki, amelyekben a családtagok állandó bevétellel, járadékjellegű jövedelemmel rendelkeznek, s ezért kevésbé kell aggódniuk a kertészetből származó bevételek miatt: tehát főleg a munkabíró, fiatalabb nyugdíjasoké. Azonban még ezeknek a felkészültebb vagy szerencsésebb termelőknek sincs könnyű dolga az egyre kedvezőtlenebb körülmények között.

A professzionális kistermelők, akiket mentalitásuk szerint már akár kisvállalkozóknak is lehetne tekinteni, ahelyett, hogy a szabályos kapitalista vállalkozási eszmény felé tartanának, a kényszerítő körülmények miatt gyakran ezzel ellentétes irányba kénytelenek továbblépni. Például specializáció helyett, akár akarják, akár nem, egyre szélesebb termékkálával kell foglalkozniuk, hogy éves bevételeikhez kiegyensúlyozott eloszlásban jussanak hozzá. Egyetlen szezonáruval – akármekkora mennyiségben termelik is – nem tudják fedezni a megélhetésüket és a termelés költségeit; s állandó fizetés híján nincs más bevételi forrás, amire támaszkodjanak a holt szezonban, amikor legnagyobbak a kiadásai is (magok beszerzése, fóliasátor fűtése).

A mezőgazdaság manapság azoknak igazán „jó üzlet”, akik olyan biztos piaccal rendelkező termékeket tudnak előállítani, amelynek árába a magasabb termelési költségeket is be tudják építeni. A termelők nagy része azonban nincs ebben a helyzetben. Ezért érthető, hogy a privatizáció – maguknak a „sáskáknak” a várakozásával ellentétben sem lelkesítette fel az egykori tulajdonosokat.⁵³ A tőkehiány mellett az a tény is sokat nyom a latban, hogy az idősek már nem vállalják fel egy komplex gazdaság létrehozásának nyűgét, a fiatalabbak pedig nem rendelkeznek a megfelelő szakértelemmel, és mind gondolkodásban, mind aspirációikat tekintve eltávolodtak a mezőgazdaságtól.⁵⁴ Véleményünk szerint mégis az számít leginkább, hogy pontosan felmérték a lehetőségeiket és a hátrányokat, azt az árat, amit fizetniük kellene az önállósodásért a mezőgazdaságban.

Többek között ennek is köszönhető, hogy Kiskanizsán minimális azoknak a száma (5–10 gazdaság), akik visszatértek egy extenzívebb jellegű gabonatermeléshez, vagy istállózó nagyállattenyésztéshez. Ezeknek az ágazatoknak a tőkeigénye még sokkal nagyobb,⁵⁵ mint a kertészkedésnek, s sokkal inkább rászorulnak az állam támogatására, hogy egy életképes gazdaságot tudjanak létrehozni, valamint hogy annak termékeit megfelelő áron tudják értékesíteni. E családi kisgazdaságok első pillantásra szintén csak egy farmergazdaság vagy egy agrárvállalkozás kezdeményei-

53 A vagyontulajdonosok között alig 10–15% a kiskanizsai, a többi inkább elszármazott (Interjú Muczer Józseffel 1999), akik közül legtöbben bérbe adják földjeiket azon kevés farmernek, aki képesített, extenzív gabonatermesztést végez a határban.

54 Módos Gyula úgy véli, a kárpótlási és reprivatizációs földek kiosztása után az új tulajdonosok többsége nem tud mit kezdeni vagyonával, és ennek csak egyik oka a tőkehiány. A nyomósabb ok őserinté az, hogy szívesebben maradnának munkavállalók (Módos 1995).

55 Egybehangzó becslések szerint extenzív kultúra gazdaságos műveléséhez 100–200 ha föld szükséges, ennek jövedelméből egy család már kényelmesen meg tudna élni. Azonban ekkora birtokhoz kell még egy, 3 évvel ezelőtti áron számolva kb. 30 millió forint értékű géppark is, valamint tároló és szárítóhelyiségek létesítése. Intenzívebb ágazatokhoz kisebb föld is elég, akkor viszont az ültetvénytelepítés és a hűtőház építése kíván nagyobb befektetést.

nek tünnek, pedig létrehozásuk az 1990-es évek elején tulajdonosaiktól talán még nagyobb egyéni kezdeményezőkézséget követelt meg, mint a kertészeteké: a családi farmergazdaságok létrehozása ezen a vidéken „kevesek bátorsága” volt. Olyan rugalmas, újító, kockázattűrő szemléletet igényelt, amely lehetővé tette a számukra teljesen ismeretlen helyzetben, mindenfajta előkép nélküli tájékozódást és helytállást: esetükben valóban nem beszélhetünk arról, hogy a közösségi értékrend, a szomszéd, a rokon példája, szülőktől látott minták segítettek volna őket a döntési helyzetekben. Annak az idősebb gazdálkodónak például, aki megpróbált apja gazdaságáról örökölt emlékképeire hagyatkozva termelni az új körülmények között, bizony jócskán csalatkoznia kellett várakozásaiban.

„ALKALMAZKODÓ POLGÁROSODÁS”?

A KISKANIZSAI TÁRSADALOMBAN VÉGBEMENŐ FOLYAMATOK ÉRTELMEZÉSI KÍSÉRLETE

Felmerülhet a kérdés: vajon a „sáskák”, ha ennyire vállalkozó szelleműek és élelmek voltak, miért nem gondolkodtak egy lépéssel előbbre, miért nem gyűjtöttek elég tőkét a kisgazdaságaik fejlesztésére még idejében? Erre egyszerű a válasz: nem készültek fel, mert nem tudhatták előre, mi következik a rendszerváltás után, és sokan valóban nem kívántak megmaradni a mezőgazdaságban. Visszatérésük nem annyira szabad választás vagy taktikai döntés következménye, hanem a lehetőségek leszűküléséé.

Már a 20. század közepének körülményei és eseményei világossá tették a kistermelők számára, hogy a mezőgazdaság kevesek számára jelent perspektívát. Ezért minden generáció következetesen a kertészkedés végét jósolta. A mezőgazdaság, illetve a kertészkedés jövőjének ezen víziója készített arra a „sáskákat”, hogy a szükséges mértéknél többet ne investáljanak a termelésbe. Ezt a víziót azonban a valós társadalmi-gazdasági helyzetnek nagyon is racionális értékelésével vetítették előre. Egyrészt az 1970–80-as évekbeli mégoly enyhe politikai viszonyai sem tették lehetővé, hogy egy család visszaforgassa a megtermelt profitot a vállalkozásába, mert földet nem vásárolhatott. A kiskanizsai, átlagosan 400–800 négyszögöles kertekben pedig hiába gépesítettek-modernizáltak volna a fentebb vázoltnál nagyobb mértékben egy monokultúrás nagyüzemi kertészet létrehozása érdekében, ekkora területen a befektetésük nem térült volna vissza belátható időn belül. Mindehhez hozzá kell tennünk azt is, hogy a termelésbe investált összegeket a családi kasszából kellett elvonniuk, vagy eleve ki kellett termelniük, mert banki hitelt a korabeli viszonyok között agrártermelő vállalkozás beindítására nem kaptak volna.

Továbbá azért sem volt lehetőségük a családi keretek közül kilépni és professzionális vállalkozást létrehozni, mert nem állt rendelkezésre megfelelően szakképzett, nagyszámú bér munkaeerő. Végül, de nem utolsósorban igaz, hogy a korabeli bérekhez viszonyítva jelentős bevételeket hozott egy nagyobb volumenű kertészeti termelés a család számára, mégsem mondható igazán prosperáló tevékenységnek. Hiszen a központilag meghatáro-

zott, alacsony bérek és a korlátozott fizetőképes kereslet mellett a termelő nem tudta beépíteni termékei árába saját és családtagjai munkájának valódi ellenértékét.⁵⁶ Így a „sáskák” a korlátozott szocialista piaci viszonyokhoz alkalmazkodó, korlátozott piaci logikát alkalmazó agrárkiszüzemeket működtettek, amelyek perspektivikusan csupán korlátozott gazdasági lehetőségeket biztosítottak számukra – mindenekelőtt az első gazdaságbeli (ipari vagy szolgáltató szektorbeli, esetleg szociális-egészségügyi) biztos munkahelyük állandó jövedelmének *kiegészítéseképpen*.

A kertészeti jövedelmek kiegészítő jellegét mindenképpen hangsúlyoznunk kell, mert ez kiválóan beleillik a kiskanizsaiak „többlábon állásra” alapozott gazdasági stratégiájába, amely mind a többféle családon belüli keresőtevékenységben, mind az agrárkistermelés polikultúrás jellegében megnyilvánul.⁵⁷ Ezt részben a termelésnek a családi logika köré való szervezése (a család/háztartás fogyasztási igényeinek kielégítése) miatt, részben a piaci és klimatikus kockázati tényezők kiküszöbölése érdekében alakították ily módon. E gazdasági stratégia meg is szabja az elérhető jövedelem nagyságát – hiszen ha monokultúrás termelést folytatnának, netán fő tevékenységként, valószínűleg magasabb bevételekre is szert tehetnének –, másrészt viszont éppen ez biztosítja azt a rugalmasságot, amellyel mindenkor és minden helyzetben rövid időn belül, viszonylag csekély áldozattal kialakítható a leginkább hasznot hozó tevékenységrendszer.

Úgy véljük mindezek alapján, hogy a kiskanizsaiak kertészkedése a szocialista korszakban a fentebb vázolt körülmények között, a fogyasztói piacnak ebben a nagyon finoman kiegyensúlyozott állapotában pontosan így, ennyi munka- és tőkebefektetéssel volt igazán hasznot hozó. Azaz a „szocialista félig-piacgazdaság” kihívásaira pontosan azt a választ adták, ami részükről akkor és ott helyes válasznak minősült. Ennél többet investálni ebbe a tevékenységbe ilyen szoros verseny mellett, az egyre bizonytalanabb piaci helyzetben (amelyben az 1980-as évek közepétől már érzékeltetni lehetett a dekonjunktúra hatását) – erősen kétes kimenetelű lett volna.

Ez a magyarázata annak, hogy bár a „sáskák” korán elindultak a polgárosodás felé, a 20. század második felében mégsem mutatkozik az agrárvállalkozóvá válásnak az a határozott tendenciája, mint amellyel ugyanebben az időszakban az Alföldön találkozni lehet. S ez magyarázza azt is, hogy a kiskanizsaiak a kertészkedést nem tekintették életcéljuknak, végleges megélhetési forrásnak, csupán olyan *eszköznek*, amely utat nyit *egyéb befektetési formák* felé, mind a gazdasági, mind a Bourdieu-féle „társadalmi tőke” értelmében.

56 A korabeli kistermelői tevékenységet meglehetősen alacsony órabérek jellemezték. (Egy, az 1990-es évek elejére vonatkozó becslés szerint kb. 60–80 forintot hozott egy munkaóra.) Egyetlen előnye az volt, hogy a családtagok töredékéjét és a háztartásbeliek, nyugdíjasok, esetleg a serdülők munkaerejét hasznosítani lehetett ezen a módon.

57 Laki László a több lábon állás stratégiájával kapcsolatban a magyar társadalomra jellemző folyamatosságról beszél. A „»több lábon állás« mögött sajátos életlehetőségek, jellegzetes életstratégiák, »önkiszákmányoló« élettípusok és megélhetési módok, generációs reprodukciós modellek stb. húzódnak meg, melyeket összefoglalóan »félproletár« állapotoknak nevezünk.” (Laki 2003: 89.) Ha az egész magyar társadalom tekintetében csak a megélhetési kényszert, illetve a vagyonnélküliséget tekintjük, igazat kell adnunk a szerzőnek, hogy ezt az állapotot félproletárnak tekinti, azonban úgy véljük, hogy minden kényszermegoldási jellege ellenére Kiskanizsán a második gazdaságbeli tevékenység jóval több lehetőséget ad a családok kezébe, mint egyfajta kiszolgáltatott félproletár állapotban való vegetálás.

A kertészet jövedelme tehát nemcsak az életszínvonalukat növelte és magasabb szintű fogyasztásukat segítette elő, hanem lehetővé tett a kiskanizsaiak számára egy-fajta „eredeti tőkefelhalmozást”⁵⁸ is. A mezőgazdaságból megszerzett tőkét azonban a *mezőgazdasági szférán kívül* igyekeztek kamatoztatni: részben, ahogy fentebb láttuk, a fiatalabb generációk kulturális tőkéjének gyarapításával, részben pedig olyan ipari-szolgáltató vállalkozások segítségével, amelyeknek egy részéből a rendszerváltás után valódi, akár több tíz alkalmazottat foglalkoztató vállalatok nőttek ki. Nem minden ilyen kisvállalkozás lett sikeres, van amelyik csődbe ment, van, amelyik megmaradt eredeti, önfoglalkoztatási funkciójánál. Mások ügyvédi vagy orvosi praxist nyitottak, vagy egyéb értelmiségi foglalkozás segítségével teremtetek egzisztenciát maguknak. Sokan végzettségük kamatoztatása érdekében kénytelenek voltak szülőhelyüket elhagyni,⁵⁹ amely a helyi társadalom további életképessége szempontjából érzékeny veszteséget jelent.

A lényeg az: ha nemcsak szigorúan a mezőgazdaságot tekintjük a polgárosodás terepének, akkor azt látjuk, hogy bizonyos esetekben igenis kimutatható, hogy már a szocializmus időszaka alatt létezik egy ebbe az irányba mutató tendencia. De ebben a korszakban is azt kell mondanunk, hogy nem egy egész lokális társadalom vagy társadalmi csoport egyöntetű polgárosodásáról, inkább egyének-családok ezirányba való továbblépéséről és hajlandóságáról beszélhetünk.

De vajon nem egyszerűen olyan jelenségről van-e itt szó, amely leírható a középrétegesedés és mobilitás fogalmaival? Kell-e, szabad-e a polgárosodás fogalmát bevonnunk az értelmezésbe?

Makrotársadalmi szempontból nyilván helytálló, ha a kistermelés következményeként a középrétegesedést jelöljük meg, a családot tekintve pedig státuskontinuitásról vagy státuszörzési törekvésekről, illetve státusemelésről beszélünk. Hiszen a földbirtokoknak mint a társadalmi státusz alapjainak elvesztése után a második gazdaság jövedelme biztosítja mind az elérni, mind a megőrizni kívánt státusz megteremtésének és újratermelésének lehetőségét; de ugyanígy egy kispolgári, vagy középosztály-jellegű életnívó eléréséét.

Mikroperspektívából nézve, az egyén szemszögéből az egyik társadalmi csoport elhagyása és a másikba való bejutás – a legtöbb esetben – egy felfelé mutató társadalmi mobilitási utat jelent, gyakran földrajzi mobilitással párosítva. Természetesen emellett van egy széles réteg, aki ilyen értelemben nem mobil. Megmarad nagyjából ugyanazon a szinten, csupán foglalkozást vált, alkalmazott lesz, s nem szeretne mást, csak jobban élni, esetleg némi tőkét képezni gyermekei számára vagy saját időskorára. Ők talán valóban csak a közösségi értékrend és a terjedő fogyasztói szemlélet befolyása alatt döntenek a kertészkedés mellett.

58 A fogalmat inkább metaforaként használjuk, mintsem az eredeti marxi értelmében.

59 Kiskanizsa népessége 1990 és 2001 között 6446-ról 5839-re csökkent, elsősorban a 30–40 éves korosztályból történt nagymértékű elvándorlásnak felróhatóan. (KSH 1990-es és 2001-es népszámlálási adatai a kiskanizsai számláló körzetek adatai alapján összesítve. Mivel Kiskanizsa közigazgatásilag Nagykanizsa része, az 1940–1980 közötti statisztikai adatok csak az egész városra vonatkozóan állnak rendelkezésünkre.)

Van ugyanakkor egy nem elhanyagolható réteg, akinek más céljai vannak, aki másként gondolkodik az életéről, és más értékrend szerint él vagy szeretne élni. Ez az értékrend pedig közelebb áll a polgári szemlélethez, mint akár a parasztihoz, akár a proletáréhoz vagy a kispolgáréhoz. Ennek az értékrendnek a megvalósítása felé számukra is ugyanazon eszközök igénybevételével vezet az út, amelyeket mások a középrétegesedés, egy kispolgári életnívó elérésére használnak. Tehát mindenképpen figyelembe kell venni, hogy az egyének milyen értékeket hoznak magukkal, és milyen ideál elérése érdekében cselekszenek, milyen *motivációval* rendelkeznek, amikor döntést hoznak saját vagy gyermekeik sorsáról.

A kiskanizsai társadalomban a megszakított és újra folytatódó polgárosodás teoretikusa, Juhász Pál által meghatározott valamennyi kritériumra találunk példát, amelyek jogossá teszik, hogy polgárosodásról beszéljünk.⁶⁰ A vállalkozói vagy polgári szemlélet a gazdasági szférában hamar kiviláglik, mihelyt a körülmények azt lehetővé teszik – ezt láttuk fentebb. A tőkebefektetés és a kockázatvállalási hajlandóság ugyanúgy nem áll messze a kiskanizsaiaktól, mint az egyéni megoldások kidolgozásának képessége adott helyzetben. A saját érdekvédelmi és vonatkoztatási csoport létrehozásának képessége is megnyilvánul az utóbbi időben a nagyszámú helyi – gazdasági, kulturális és igazgatási – szerveződés létrejöttében.

Ugyanennek a szemléletnek az érvényesülését láthatjuk a mobilitási törekvésekben, abban az igényben is, hogy az egyén ne csak a helyi közösség szemében teljesítsen, hanem integrálódjék és érvényesüljön a szélesebb társadalomban. Mondhatjuk azt, hogy ebben semmi speciálisan kiskanizsai nincs, hiszen a magyar vidéki társadalom 1948 utáni története gyakorlatilag erről szól. Viszont Kiskanizsának nagyon is karakterisztikus vonása ez a törekvés: ha összehasonlítjuk az azonos munkaerőpiaci helyzetben lévő Nagykanizsával, azt találjuk, hogy Kiskanizsáról sokkal nagyobb mértékben vándorolnak el a fiatalok máshová „szerencsét próbálni”.⁶¹

A „sáska” értékrend így okozza magának a sáskaságnak a végét: a helyi társadalom csonkul, amennyiben értelmiségi rétege erősen elvékonyul, másrészt felhígul a környező településekről való beköltözéseknek és a szuburbanizációs folyamatoknak (a Nagykanizsáról kiköltöző tehetősebb rétegeknek) köszönhetően. A lokális

60 Juhász Pál, amikor a polgárosodottság feltételeit taglalja, akkor a szubjektív hozzáállást, a mentális emel ki. Szerinte a szűkebb közösségtől való függetlenedés és egy szélesebb, nagy közösségekben/társadalomban való helytállás dönt a polgárosodottság mértékéről. Az első mozzanata a polgárosodásnak az, amikor valaki egyéni szerepet, egyéni megoldást keres arra, miként kapcsolódjon be a munkamegosztásba. A második, hogy a közösségében is úgy akar megmutatkozni, hogy a személyéhez kapcsolódjon az, amit tesz. A harmadik a kockázattal való hajlandóság, ami főleg akkor tekinthető lényeges elemnek, ha az egyén munkáján kívül tőkét is fektet a vállalkozásba. A negyedik mozzanat pedig az, amikor már el tud szakadni a számára adott közösségtől, és tud ön-maga számára közösséget teremteni, ami a gazdasági közeg, valamint az érdekképviseletek és politikai képviselők megteremtése szempontjából fontos. A polgár mind a négy szinten tudatosan vállal szerepet (Juhász 1991).

61 Kiskanizsa lélekszáma 1990-ről 2001-re 9,4%-kal lett kevesebb (lásd 59. jegyzet), amely így a kilencven-száz évvel korábbi szintet közelíti meg. Ugyanebben az időszakban Nagykanizsán – ha Kiskanizsát nem számítjuk hozzá – „csupán” 6,28%-kal fogyatkozott meg a népesség. Következésképpen a térségben és egész Magyarországon egyaránt megfigyelhető kedvezőtlen demográfiai folyamatokon, ti. a születésszám csökkenésén túl, Kiskanizsán kell találnunk egyéb olyan tényezőket is, melyek a lakosság számának megcsappanásához vezettek: s ez a fokozódó elvándorlás.

identitás korábbi fő hivatkozási alapja, a kertészkedés-piacozás is egyre kevesebbek életformájának maradt szerves része. Így a ma Kiskanizsát lakó népesség nagyobbik része számára önazonosságának megalkotásában a „sáskaság”, a lokális vonatkozás egyre kevésbé játszik szerepet. Helyi értelmiségiek és elkötelezett polgárok maroknyi csapata ennek a folyamatnak a megfordítására igyekszik megoldást találni a közösségi identitásnak különböző rendezvények alkalmával való újrafogalmazásával, és a rá való hivatkozással.

Úgy tűnik, tehát, összeállt a kép a kiskanizsai társadalom polgárosodásáról. Egyetlen tényező azonban még nem került helyére, s látszólag némiképpen ki is lóg a sorból: ez pedig a termelésben megfigyelhető erős *családi logika*, amely azt idézi elő, hogy még a 20. század második felében is a rokon kiscsaládok egymás nagyon szoros közelségében élnek. Azt gondolhatnánk, ha valami, akkor ez igazán lehet egy olyan *survival*, ami még a paraszti időszakból maradt itt. A rendszerváltás utáni történések azonban teljesen új megvilágításba helyezik ezt a jelenséget.

1990 után a család- és háztartásszerkezetben végbement változások ugyanis ellentétes irányúnak bizonyultak, mint amit előzetes hipotézisünkben feltételeztünk.⁶² Azt vártuk, hogy a kertészet közösségi szerepének visszaszorulásával kevesebb lesz a többgenerációs család, amelynek aránya 1990-ben elég jelentős volt a városhoz képest. Ebben az időszakban sok olyan családot is lehetett találni Kiskanizsán, akik nem-rokon vagy rokon személyt fogadtak háztartásukba, vagy két külön háztartásban éltek egy tető alatt.

Ehelyett azt találtuk, hogy 2001-re az *összetett háztartások* száma még *magasabb* lett,⁶³ tehát még szorosabbra fonódott a kiscsaládok közötti kötelék. *Csökken*t viszont a nem-rokon személyeket vagy egyedülálló rokonokat befogadó, tehát oldalirányba vagy felfelé *kiterjesztett háztartások* száma.⁶⁴ Ugyanígy az egy fedél alatt egy másik család- vagy nemcsalád-háztartással *együttélő háztartásoké* is, amelynek mennyisége gyakorlatilag alig több mint *1/3-a* a korábbiak!⁶⁵ Viszont *új kategória* jelent meg a 2001-es statisztikában: a kétszaládmagos háztartásoké felmenő rokonnal kiegészülve.

Ezzel párhuzamosan *nőtt az egyszemélyes háztartások száma*,⁶⁶ miközben a másokkal egy lakásban élő nemcsalád háztartások száma alig harmadára apadt az 1990-esnek:⁶⁷ tehát az egyszemélyes háztartás ma már többnyire valóban egyedülletet takar.

Mindez azt jelentheti, hogy újfent megnőtt a szüksége a kiscsaládok közötti szolidaritásnak, ami elsősorban a szülőkkel együtt élő felnőtt gyermekekre és családjukra

62 Kiskanizsa számlálókörzeteinek összesített adatai alapján az 1990-es és 2001-es háztartás-statisztika feldolgozását lásd: Molnár 2004.

63 1990-ben a két vagy három családmagos háztartások száma 147 (7,1%) volt. Tizenegy év alatt számuk egynegyedével nőtt (179=9,2%).

64 Az oldalirányba vagy felfelé kiterjesztett családok aránya 1990-ben 17,92%, 2001-ben már csak 12,64%.

65 1990-ben számuk 147, 2001-ben 58.

66 A növekedést arányaiban kell érteni: 1990-ben a 2065 háztartás 4,88%-a egyszemélyes, közülük 70%-ban él nyugdíjas; míg 2001-ben az 1938 háztartás 5,6%-a egyszemélyes és 80%-ukban él nyugdíjas.

67 1990-ben 86 nemcsalád-háztartás (külön háztartást vezető személy) él egy fedél alatt egy – feltehetően rokon – családdal, 11 év múlva csak 26.

terjed ki. Idegenek és oldalági rokonok ellátásának terhét a családok egyre kevésbé tudják magukra vállalni. Sokkal több idős ember maradt viszont magára, amelynek okát feltehetően felnőtt gyermekeik más városba költözésében kell keresnünk; s ezen a szomorú képen az sem javít sokat, hogy a helyben maradó középkorúak nemcsak családos gyermekeiket fogadják be a háztartásukba, hanem éltes szüleiket is.

A háztartásszerkezet bonyolultabbá válásában szemmel láthatólag semmi szerepe nincs a kistermelésnek, minthogy ez utóbbi az ezredfordulóra jelentősen veszített széles társadalmi bázisából. Ezért feltételezhetjük, hogy több generációnak egy háztartásban élése a rendszerváltás utáni forrongó, munkanélküliségtől sújtott időszakban arra szolgál, hogy menedéket nyújtson a gazdasági bizonytalanság elől az egyének számára.

Vizont ha ez így van, akkor elképzelhető-e, hogy visszafelé is igaz az állítás: a *kistermelés* nem a többgenerációs családok együttmaradási lehetőségét biztosította, hanem éppen ellenkezőleg, a *nukleáris családok egymástól való függetlenedését, önálló életvitelét segítette* elő? Régi, még a kutatás kezdeti időszakában feltett kérdésünkre kapunk ezáltal választ: annak idején, amikor a városi családok túlnyomóan nukleáris szerkezetéhez viszonyítva Kiskanizsán élénkebb családi kapcsolatokat, az egy tető alatti együttélés gyakorlatának elterjedtségét figyelhettük meg, ebből a tényből még teljesen más következtetést vontunk le. Azt gondoltuk, hogy e kiskanizsai családforma a kistermelés miatti együttműködés szükségszerűségének, mi több, egy erős *családi logikának* a hatására alakult ki, ami köré maga az agrárkiszüzem is szerveződik. Értelmezési lehetőségként felmerült az is, hogy a kistermelésből szerzett jövedelmek azt a célt szolgálják, hogy a segítségükkel felépített nagyobb házakban a generációk együtt maradhassanak. Akkortájt azonban még nem láttuk a lényegi különbséget a több családmagos háztartás és az egy házban élő különálló háztartások között, amely a rendszerváltás utáni helyzetben, a kistermeléstől függetlenül már tökéletesen világossá vált.

Ma már úgy véljük, hogy mezőgazdasági kistermelés nem az anakronisztikus vagy archaikus – netán paraszti – családi logika konzerválója. Hanem bevételei révén éppen az egyes generációk önállóbb életvitelét, egy nukleáris csalásideál⁶⁸ megvalósítását segíti elő – miközben paradox módon magának az üzemnek a működése nem nélkülözheti a résztvevő felek együttműködését! Tehát inkább egyfajta individuálisabb felfogás felé vezet az egyéneket, ami ismét csak alátámasztja, hogy a *polgárosodás eszköze* lehet.

A család a polgárosodás folyamatának aktív akcióegysége; a kisüzemek működésére jellemző családi logikát pedig végső soron az egyéni célok és érvényesülés érdekében állítja csatasorba. Hogy fér meg egymással az együttműködési kényszer és a függetlenségi vágy? A résztvevő felek közül kinek kell feladnia többet a szabadságából? Nyilvánvalóan a fizikai munkához szokott, saját igényeit háttérbe szorító

68 A nukleáris család mint ideális háztartásforma már a két világháború között tetten érhető, abban a korban, amikor több generáció együttélése egészen megszokott dolog volt. Azonban már ekkor is törekedtek a szülők arra, ha megtehették, hogy gyermekeiket a házasságkötésükkor ellássák annyi vagyonnal, amivel önálló gazdálkodásba foghatnak. A törzscsaládi együttélés inkább egy olyan kényszerűség volt, amit a fiatalok önálló lakásba költözésének lehetetlensége vagy az öregek gondozásának szükségszerűsége vont magával.

szülő áldoz többet időben, erőfeszítésben, anyagiakban, akinek fő célja gyermekének társadalmi érvényesülését, mobilitását elősegíteni.⁶⁹

A *családi logika* tehát, mely a magyar vidéki társadalomban valóban hosszú távú meghatározottságként van jelen, nem annyira fő princípium, ami a változási folyamatok irányát megszabja, hanem inkább az egyéni érvényesülés és *túlélési stratégia kényszerű eszköze*.

A magyar társadalom másik nagyon jellemző, hosszú időtartamú vonása a gazdasági és társadalmi folyamatok nem szerves és nem harmonikus lezajlása, a folyamatos lehetőséghiány, a választható megoldások szűk skálája. Ezért az emberek elképzelése, ideáljai és a valóság néha valóban nagyon távol esnek egymástól, s a tényleges mentalitás, életfelfogás nem minden esetben fogható meg határozottan és világosan a magatartási formákban, a gazdasági cselekvési módokban.

Ellentmondások mindenütt: a mentalitás és a praxis, az ideák és a valóság szintjén. Ezért nevezzük ezt a folyamatot „*alkalmazkodó polgárosodásnak*”.⁷⁰ A korlátozott lehetőségek között gyakran olyan eszközöket is alkalmazni kell a vágyak és célok eléréséhez, amely a polgárosodás klasszikus szabályai szerint egyáltalán nem minősülnek „polgárinak”. Így fordulhat elő, hogy a család is, mint a társadalom alapintézménye, gazdasági téren jóval nagyobb szereppel bír az egyén életében, mint az a nyugati társadalmakban megszokott. És még nagyobb szerepet játszik abban a korban, amit elvileg már a piacgazdaság határoz meg, s ami éppen ezért lehetne akár egy polgári jellegű társadalomé is.

FORRÁSOK

Dunántúli Cím- és Lakjegyzék é. n., Győr

Horváth Gyula 1861: *Kanizsa város története s annak jelen viszonyai*. Kanizsa *Mezőgazdasági statisztikai adatgyűjtemény, Földterület III. Községsoros adatok 1870–1970.*, 1971. KSH, Budapest

N. Szabó Gyula 1929: Kiskanizsa az etnografia tükrében. In: Barbarits Lajos: *Nagykanizsa*. Budapest, 335–358.

Thirring Gusztáv (szerk.) 1912: *A magyar városok statisztikai évkönyve*. I. évf.

⁶⁹ Ez az a jelenség, amit Márkus István „ambíciórobbanásként” jellemez: vagyis hogy a szülők saját maguk „kizsákmányolása” révén a magukkal hozott szegényparaszti értékrendet, munkaerkölcsöt, szakértelmet használják fel arra, hogy gyermekeiket más pályára állítsák, hogy nekik már ne kelljen parasztnak lenniük. (Márkus 1991) Mi azzal a megszorítással egyetértünk Márkus leírásával, hogy a tanulmány elején részletezett okok miatt ezeket a tulajdonságokat a piacgazdasághoz való adaptáció eredményének tartjuk, ezért nem tekintjük parasztinak.

⁷⁰ E helyütt szeretném megköszönni Sárkány Mihálynak, témavezető tanáromnak nagyon találó terminológiai javaslatát, valamint azt a kitüntető figyelmet és rengeteg segítséget, amellyel egy évtizede munkámat támogatja.

HIVATKOZOTT IRODALOM

- Augustins, Georges 1990: *Comment se perpétuer? Devenir des lignées et destins des patrimoines dans les paysanneries européennes*. Nanterres
- Benda Gyula 2003: Hosszú távú folyamatok és rövid távú ingadozások, társadalomstatistikai vizsgálatok és lokális kutatások. Hozzászólás Kovách Imre és Valuch Tibor tanulmányához. *Századvég* 4. 99–102.
- Csíte András 1997: Polgárosodás-elméletek és polgárosodás-viták. *Szociológiai Szemle* 3. 117–137.
- Granberg, Leo – Kovách Imre – Tovey, Hilary (eds.) 2001: *Europe's Green Ring*. Burlington–Singapore–Sydney
- Gyáni Gábor 2003: Paraszt: mit jelent és mi a jelentésének a határa? *Századvég* 3. 71–76.
- Harcsa István 2003: Paraszttalanítás: egy fogalom születése. *Századvég* 3. 77–85.
- Hoffmann Tamás 1972: A parasztság csődje és kultúrája. *Néprajzi Értesítő* LIV. 105–118.
- Hofer Tamás 1991: Három szakasz a magyar népi kultúra XIX–XX. századi történetében. In: Kövér György (szerk.) *Magyarország társadalomtörténete I*. Budapest, 2. kötet, 215–225. (Eredeti megjelenés: 1975 Három szakasz a magyar népi kultúra XIX–XX. századi történetében. *Ethnographia* LXXXVI. 398–414.)
- Juhász Pál 1991: Polgárosodás. *Századvég* 177–180.
- Kerblay, Basile 1972: A.V. *Csajanov élete, pályafutása és munkássága*. (Kézirat) (ford. Somogyi Sándorné, vö. Life, Career, Works. In: Chayanov, A. W.: *The theory of peasant economy*. Chicago, 1970.)
- Kerecsényi Edit 1978: Kérdőív néprajzi csoportok kutatásához. (Kézirat) Thury György Múzeum, Nagykanizsa
- Kósa László 1991: *Paraszti polgárosulás és a népi kultúra táji megoszlása Magyarországon*. Debrecen
- Kósa László 1994: A parasztság polgárosulása Magyarországon. In: Kövér György (szerk.) *Magyarország társadalomtörténete I*. Budapest, 2. kötet, 226–239.
- Kovách Imre 1988: *Termelők és vállalkozók. (Mezőgazdasági kistermelők a magyar társadalomban)* Budapest
- Kovách Imre 2003a: A magyar társadalom „paraszttalanítása” – európai összehasonlításban. *Századvég* 2. 41–65.
- Kovách Imre 2003b: Paraszttalanítás: kérdőjelek és válaszok. Válasz Harcsa Istvánnak, Laki Lászlónak, Gyáni Gábornak és Benda Gyulának. *Századvég* 4. 105–108.
- Laki László 2003: Törés és folyamatosság. *Századvég* 3. 89–92.
- Lamarche, Hughues (ed.) 1991, 1994: *Agriculture familiale I–II*. Paris
- Márkus István 1991: *Az ismeretlen főszereplő*. Budapest
- Macfarlane, Alan 1993: *Az angol individualizmus eredete. A család, a tulajdon és a társadalmi átmenet*. Budapest
- Módos Gyula 1995: Az agrárátalakulás néhány tanulsága és jellemzője. *A Falu* (10.) 1. 23–30.
- Módra László – Simó Tibor 1988: *A társadalom szerveződésének két modellje*. Budapest
- Molnár Ágnes 1995: *Üzemi adottságok és értékesítés a parasztgazdaságban. A kiskanizsai „sáskák” példája*. Szakdolgozat, ELTE BTK Tárgyi Néprajzi Tanszék, témavezető: Dr. Sárkány Mihály
- Molnár Ágnes 2004: Oltalmazó család. A kiskanizsai család- és háztartásszerkezet alakulása a rendszerváltás után a számok tükrében. In: Vargyas G. – Szarvas Zs. (szerk.) *Fehéren, feketén. Varsánytól Rititiig. Tanulmánykötet Sárkány Mihály tiszteletére*. Budapest, 437–466.

- Muczer József 1966: A nagykanizsai „Sáska Petőfi” Termelőszövetkezet gazdálkodásának elemzése. Szakdolgozat, kézirat.
- Sárkány Mihály 1983: Parasztság és termelési viszonyok. *Népi kultúra-népi társadalom* XIII. 21–37.
- Szuhay Péter 1996: Az életmód változása a magyarországi falvakban. In: Orosz István – Für Lajos – Romány Pál (szerk.) *Magyarország agrártörténete*. Budapest, 705–720.
- Valuch Tibor 2003: A történeti parasztság változásai az 1960-as években. *Századvég* 1. 3–29.